

**DİN EĞİTİMİ PERSPEKTİFİYLE EMEVÎLER
DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM ANLAYIŞI**

Tuba AKÇAY

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK
2019**

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Tuba AKÇAY

**DİN EĞİTİMİ PERSPEKTİFİYLE EMEVÎLER DÖNEMİNDE
EĞİTİM VE ÖĞRETİM ANLAYIŞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK**

ERZURUM-2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

27/12/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum " Din Eğitimi Perspektifiyle Emevîler Döneminde Eğitim ve Öğretim Anlayışı " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

27.12.2019

Tuba AKÇAY

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6- (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7- (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

F-83/00/22.12.2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK danışmanlığında, Tuba AKÇAY tarafından hazırlanan bu çalışma 27/12/2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇAKMAK

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Hayati TETİK

İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖN SÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	2
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	4
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	6

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLERDE İLMÎ HAYAT

1.1. EMEVÎLER DÖNEMİNDE DİNÎ İLİMLER.....	12
1.1.1. Kur'ân-ı Kerim ve Kıraat	12
1.1.2. Hadis.....	13
1.1.3. Tefsir	16
1.1.4. Diğer Dinî İlimler.....	19
1.2. EMEVÎLER DÖNEMİNDE BEŞERÎ İLİMLER	27
1.2.1. Müspet İlimler	27
1.2.2. Sanat İle İlgili İlimler	30

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM ORTAMLARI

2.1. EĞİTİM MEKANLARI	37
2.1.1. Mescid/Camii	37
2.1.1. Kütüphaneler.....	42
2.1.3. Saraylar ve Edebîyat Salonları	44
2.1.4. Gayri Müslimlerin Eğitim Alanları	48
2.1.5. Diğer Mekânlar	50
2.2. EĞİTİM MERKEZLERİ.....	54
2.2.1. Mekke.....	54
2.2.2. Medine.....	55

2.2.3. Basra.....	56
2.2.4. Kûfe.....	57
2.2.5. Diğer Merkezler	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİ EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

3.1. EMEVİLER DÖNEMİ EĞİTİM ve ÖĞRETİMİNİN GENEL

ÖZELLİKLERİ	62
3.1.1. Emevîler Dönemi İle İlgili Karakteristik Özellikler.....	62
3.1.2. Emevîler Dönemi'nin Eğitim-Öğretim Anlayışı İle İlgili Özellikler.....	66
3.1.2.1. Öğretmen ve Öğrenci Profili	66
3.1.2.2. İşlenen Konular ve Ders Programları	68
3.1.2.3. Ders Materyalleri	70

3.2. EMEVİLER DÖNEMİ EĞİTİM SİSTEMİNDE KULLANILAN ÖĞRETİM

YÖNTEMLERİ	72
3.2.1. Düz Anlatım Yöntemi	73
3.2.2. Soru-Cevap Yöntemi.....	76
3.2.3. Tartışma Yöntemi.....	79
3.2.4. Örnek Olay Yöntemi	82

SONUÇ.....	86
-------------------	-----------

KAYNAKLAR	89
------------------------	-----------

ÖZGEÇMİŞ.....	97
----------------------	-----------

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİN EĞİTİMİ PERSPEKTİFİYLE EMEVİLER DÖNEMİNDE EĞİTİM-
ÖĞRETİM ANLAYIŞI

Tuba AKÇAY

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK

2019, 97 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇAKMAK

Dr. Öğr. Üyesi Hayati TETİK

Bu çalışma ile Emevîler Dönemi eğitim hayatının, Hz. Peygamber dönemi ve dört halife dönemine kıyasla eğitimde kurumsallaşma yolundaki ilerleme seviyesinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Emevîler Dönemi, kendinden önceki dönemlere nazaran eğitimde yaşanan değişim ve gelişimler bağlamında eğitim tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Beytü'l Hikme ile birlikte eğitimde kurumsallaşmaya ilk adımların atılması sürecinde yaşanan gelişmeleri anlamak, Emevîler Dönemi eğitim anlayışını bilmekten geçmektedir. Bu yüzden Emevîler Dönemi eğitim anlayışının hangi özelliklere sahip olduğunu bilmek, Din Eğitimi Biliminin dayandığı tarihsel süreci anlamak açısından önemli bir yere sahiptir.

Çalışma, özellikleri itibariyle nitel bir araştırma yöntemine olup hicri 41-132 yılları ile sınırlandırılmıştır. Doküman analizi yapılan çalışmada kültür analizi deseni tercih edilmiştir. Bu desen içerisinde veri analizi, betimsel analiz yaklaşımı ile yapılmıştır. Çalışma sonucunda Emevîler Dönemi eğitim faaliyetleri içerisinde hangi ilimlerin ve eğitim mekânlarının yer aldığı, ders konuları, ders materyalleri, öğretmen ve öğrenci profili ve öğretim yöntemleri tespit edilmiştir. Saptanan özellikleri ile Emevîler Dönemi'ndeki eğitim faaliyetleri "geçiş dönemi" olarak nitelendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Eğitimi Tarihi, Öğretim, Emevîler, İlim, Mescid

ABSTRACT**MASTER THESIS****EDUCATION PERIOD OF Umayyads WITH RELIGIOUS EDUCATION
PERSPECTIVE****Tuba AKÇAY****Advisor: Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK****2019, Page: 97****Jury: Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK****Assist. Prof. Dr. Ahmet ÇAKMAK****Assist. Prof. Dr. Hayati TETİK**

The aim of this study is to determine the level of progress in the way of institutionalization in education compared to the period of Prophet Muhammad and the caliphate. The Umayyad period has an important place in the history of education in terms of changes and developments in education compared to the previous periods. To understand the developments in the process of taking the first steps in institutionalization in education together with Beythu'l Hikma is to know the educational concept of Umayyad period. Therefore, knowing the characteristics of the Umayyad education understanding has an important place in terms of understanding the historical process on which religious education is based.

The study is a qualitative research method in terms of its characteristics and is limited to the years A.H. 41-132. In the study, document analysis, culture analysis pattern was preferred. In this pattern, data analysis was conducted with descriptive analysis approach. As a result of the study, which sciences and educational spaces take place in the Umayyad period educational activities, course subjects, course materials, teacher and student profile and teaching methods were determined. The educational activities in the Umayyad period were identified as "the transition period" with their determined features.

Key Words: Religious Education, History of Religious Education, Umayyads, Science, Masjid

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: bin
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

ÖN SÖZ

Emevîler Dönemi fetihler, kurumsallaşma ve sonraki dönemlere bıraktığı etkiler bakımından İslam tarihinin önemli dönemlerinden biridir. Beytü'l Hikme ile eğitimde kurumsallaşma sürecine geçişte bir hazırlık dönemi olması itibariyle Emevîler Dönemi, İslam eğitiminin gelişimini anlamak açısından içinde yol gösterici durumları barındırmaktadır. Emevîler Dönemi eğitim ve öğretim hayatını konu edinen bu araştırma, giriş ve sonuç kısımları hariç üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü, Emevîler'in siyasi tarihi, araştırmanın problemi, araştırmanın amacı, kullanılan araştırma yöntem ve teknikleri gibi araştırmanın temel giriş konularını içermektedir.

Araştırmanın ilk bölümü Emevîler Dönemi'nde mevcut olan ilimlerin incelenmesi konusuna ayrılmıştır. Emevîler Dönemi'nde ilimlerin sınıflandırılması gibi bir durum henüz oluşmadığı için bu bölümde ilimler, araştırma içerisinde dinî ve beşerî ilimler olarak ikiye ayrılmıştır. Dinî ilimler içerisinde Kur'ân-ı Kerim ve kıraat, Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kelam, siyer ve megâzî ilimleri yer almıştır. Beşerî ilimler içerisinde ise tıp, kimya, astronomi, dil, edebiyat ve musiki yer almıştır. İkinci bölümde, mevcut olan ilimlerin hangi ortamlarda öğrencilere aktarıldığı yönünde tespitlerin yapıldığı eğitim mekânları ve ilim sahasında meşhur olmuş Emevî şehirleri konusu ele alınmıştır. Üçüncü bölüme gelindiğinde ise ilimlerin öğretiminin yapıldığı mekânlarda derslerin işlenmesi konusunda dönemin nitelikleri saptanmıştır. Bu bölümde dönemin eğitiminin özellikleri, öğretmen ve öğrenci profili, ders işlerken öğreticilerin kullandıkları yöntemler işlenmiştir. Son bölüm, günümüz eğitim kavramlarıyla Emevîler Dönemi eğitim hayatını tanımlama çabasını barındırmaktadır. Araştırma, tespitlerin yer aldığı sonuç bölümü ile tamamlanmıştır. Kullanılan kaynaklar sonuç bölümünden sonra alfabetik sıraya göre verilmiştir.

Yüksek lisans eğitimimin başlangıcından sonuna dek her bir aşamada desteklerini, fikirlerini ve yardımını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Eyup ŞİMŞEK'e, araştırma boyunca fikirlerini ve kütüphanelerini bana açan Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalında görevli Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ ve Prof. Dr. Hanefi PALABIYIK hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Araştırmamın yazım aşamasında ufkumu açan Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı başkanı Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ hocama ve katkılarından dolayı Doç. Dr. Macid YILMAZ ve Dr. Öğr. Üyesi İrfan Sevinç hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Araştırmam boyunca desteklerini yakından hissettiğim kıymetli arkadaşlarım Öğr. Gör. Sema DİNÇ ve Araş. Gör. Ersin KABAKCI'ya teşekkür ederim. Hayatımın ilk öğretmenleri olan anne ve babama saygılarımı sunarım.

GİRİŞ

Emevî Devleti, Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından halife olan Hazreti Ali'ye karşı muhalif olan Muâviye b. Ebî Süfyan'ın çabalarıyla kurulmuştur. Muâviye, dört halife döneminin ardından gelişen süreçte Hz. Hasan'ın biatini alarak Müslümanların başına geçmiş ve İslam tarihinde yeni bir devri başlatmıştır.¹ Suriye'nin merkezi Dımaşk'ta hicri 41 yılında kurulan bu devlet, adını Muâviye b. Ebî Süfyan'ın mensup olduğu Benî Ümeyye kabilesinden almıştır.²

Emevî Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar toplamda on dört halife ile idare edilmiştir. Emevî halifelerinin ilk üçü Süfyanîye, sonrasında gelen on bir halife de Mervânîye olarak adlandırılmıştır. Halifeler ve saltanat yılları sırasıyla;

- Muâviye b. Ebî Süfyan (41-60/661-680),
- Yezîd b. Muâviye (60-64/680-683),
- Muâviye b. Yezîd (64-64/683-683),
- Mervân b. el-Hakem (64-65/683-685),
- Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705),
- I. Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715),
- Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717),
- Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720),
- II. Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724),
- Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743),
- II. Velîd b. II. Yezîd (125-126/743-744),
- III. Yezîd b. Velîd (126-126/744-744),
- İbrahim b. Velîd (126-127/744-744) ve
- II. Mervân (127-132/744-750)'dir.³

Emevîler Dönemi, iç ve dış savaşların yoğun olduğu, yeni şehirler kurulduğu, fetihler ile beraber Yunan ve İran kültürünün Arap-İslam kültürünü karşılaşmaya

¹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, Hikmetevi Yayınları, Ankara 2012, 19.

² İbn Hibban, *es-Siretü'n Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, 452.

³ Hayati Ülkü, *İslam Tarihi*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1980, II, 115-116.

başladığı, fethedilen yerlerin Araplaştırılmaya çalışıldığı hareketli bir dönemdir.⁴ Daha kuruluş aşamasında Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemal ve Sıffin savaşları, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da halife Muâviye'nin oğlu Yezîd tarafından şehit edilmesi gibi vakalarla aktif bir şekilde başlayan iç siyaset ve karışıklıklar devletin yıkılışına kadar sürmüştür.

Emevîler Dönemi dış siyasetinde ise, bu dönemin fetihlerin yoğun ve hareketli bir dönem olduğu görülmektedir. Aynı şekilde söz konusu dönem, devletin güttüğü Arap asabiyetçiliği politikasının etkileriyle iç isyanların da sık sık yaşandığı bir dönemdir. Emevî halifelerinin Arap halkını önceleyerek Arap olmayan halkı dışlaması, büyük sorunlara yol açmıştır. Tüm bunların sonucu olarak devlet, artık II. Mervan döneminde iç isyanlarla yıpranmış ve 750 yılında çöktüğe geçmiştir. Abbasî propagandası ile çalkalanan ülkede halife, birliği ne kadar sağlanmaya çalışmışsa da başarılı olunamamıştır. İç isyanlar sonucunda hicri 750 senesinde yıkılmış ve yerini Abbasî hâkimiyetine bırakmıştır.⁵

Yaklaşık doksan senelik bir zaman diliminde siyasi hadiseler ne kadar yoğun ve ön planda olsa da bu süre zarfında toplum hayatında kültürel faaliyetler de yer almıştır. Siyasi hadiselerle uğraşan Emevî Devleti, aynı anda sanat, eğitim ve mimari ile de meşgul olmuştur. İslam eğitimi bazında dönemin kültürel hayatı içerisinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir süreç olması hasebiyle Emevîler Dönemi önemli bir devredir.

I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Hz. Peygamber'in İslam'ı tebliğ etmesi ile başlayan İslam eğitim tarihi, günümüze kadar uzanan çeşitli etkilerle değişen ve gelişen İslam eğitim anlayışını inceler. İslam eğitim tarihi bağlamında Hz. Peygamber döneminde Mekke'de eğitimin evler vasıtasıyla yürütüldüğü görülürken, Medine dönemine gelindiğinde artık mescid merkezli bir eğitim anlayışının oluşturulduğu bilinmektedir. Öyle ki ilim öğrenme hususunda sonraki çağlara örneklik teşkil eden Suffe ehli de mescidde bizzat peygamber-öğretmen tarafından yetiştirilmiştir.⁶ Dört halife dönemine gelindiğinde ise Hz. Peygamber döneminden alınan

⁴ Mehmet Dağ ve Raşit Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, 69.

⁵ Âdem Apak, *İslam Tarihi (Emevîler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, III, 247-255.

⁶ Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 470.

eğitim geleneği aynen devam ettirilmiştir. Bu dönemin eğitimi de mescid merkezlidir. Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi öğretimde dinî konular ön plandadır.⁷ Dört halife döneminde eğitimde kurumsallaşma kapsamında ilerleme görülmemiştir. Bu yüzden bu iki dönemin geleneksel dönem olarak adlandırılması tercih edilmiştir. Emevîler Dönemi ise eğitimin kurumsallaşması sürecinde bir geçiş dönemi olmuştur. Çünkü Abbasî Devleti döneminde Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla eğitimde ilk defa kurumsallaşmanın adımları atılmıştır.⁸ Eğitimde sistematik anlamda kurumsallaşmanın ilk örneği olarak Nizamiye Medreseleri⁹ kabul edilse de bu yolda ilk adımların Abbasîler döneminde atıldığı genel bir kabuldür. Eğitimde geleneksel düzenden kurumsallaşmaya giden bu yolda Emevî Devleti, bir hazırlık süreci olması hasebiyle eğitim anlayışı üzerinde durulması gereken bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bir oluşumu anlamamanın ve yaşanan değişimler hakkında doğru analizler yapabilmenin yolu, belirlenen dönemin kültür ve medeniyet tarihinin arka planına müracaat etmekten geçmektedir. Emevîler Dönemi'nde yaşanan tarihsel değişim süreci çalışma metnine yayılarak yazılmış ve analizler bu doğrultuda yapılmıştır.

Yukarıdaki bilgiler kapsamında araştırmanın ana problemi, "Emevîler Dönemi'nde eğitim-öğretim faaliyetleri, önceki dönemlere kıyasla nasıl şekillenmiş ve hangi temel özelliklere sahip olmuştur?" şeklinde ifade edilebilir. Bu doğrultuda alt problemler ise şöyle sıralanabilir:

1. Emevîler Dönemi'nde eğitim sahasında kurumsallaşma hangi düzeydedir?
2. Emevîler Dönemi'nde hangi ilimler mevcuttur?
3. Emevîler Dönemi'nde eğitim mekânları nelerdir?
4. Emevîler Dönemi'nde eğitim merkezleri hangi şehirlerdir?
5. Emevîler Dönemi'nde öğretmen ve öğrenci profili nasıldır?
6. Emevîler Dönemi'nde ders konuları ve ders materyalleri nelerdir?
7. Emevîler Dönemi'nde ders işlenirken hangi yöntemler kullanılmıştır?

⁷ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harâc*, Kahire 1382, 138.

⁸ George Makdisi, *The Rise of Collages: Institutions of Learning in Islam and West*, Edinburg University Yayınları, Edinburg 1981, 24-25; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 40.

⁹ Chikh Bouamrane, "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, XXX, 282.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İslam eğitim tarihi, Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetleri ile başlamıştır. Dört halife döneminde peygamberden gelen eğitim anlayışı sürdürülmüş ve eğitimde kurumsallaşma bağlamında bir gelişme sağlanamamıştır. Emevîler dönemi eğitim anlayışı ise, Hz. Peygamber ve dört halife dönemi ile eğitimde kurumsallaşmanın yaygınlaştığı Abbasîler dönemi arasında ilim ve eğitim açısından bir hazırlık dönemi olma özelliği taşımaktadır.

Emevîler Dönemi, geleneksel anlayış ve kurumsal anlayış olarak adlandırılan iki zaman dilimi arasında anlamlı bir bağ kurmak açısından önem arz etmektedir. Bu önem, böyle bir dönemin eğitim anlayışının da tanımlanmasını gerektirmektedir. Bütün bu bilgiler ışığında araştırmanın temel amacını Emevîler Dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerinin araştırılması oluşturmaktadır.

Tarih ilmi, geçmişte olan olayları kaydetmeye, bunları keşfetmeye, olaylar arasındaki ilişkileri tespit etmeye ve bu yolla bireye ve topluma yön veren doğal ve sosyolojik yasaları kavramaya çalışan bir disiplindir.¹⁰ Böylece tarihsel araştırma, geçmişi öğrenme, bugünü anlama ve geleceği tahmin etme konusunda insanlara yardımcı olmaktadır. Ayrıca tarih, kültürün de taşıyıcısıdır. Eğitim ise, kültürü yeni nesillere aktarma işlevine sahip bir ilmi disiplindir.¹¹ Bu bağlamda tarih ve eğitim arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda Emevî Devleti dönemi, tarihçiler tarafından genellikle siyasi kimliği ön plana çıkarılan bir dönem olarak ele alınmıştır.¹² Çünkü Emevîler Dönemi, iç ve dış savaşların yoğun olduğu, göçebelikten yerleşik hayata intibak çabasının sarf edildiği, Yunan ve İran kültürünün Arap-İslam kültürü ile karşılaşmaya başladığı, fethedilen yerlerin Araplaştırılmaya çalışıldığı hareketli bir dönemdir.¹³ Böylesine hareketli bir dönemde siyasi olayların ön plana çıkması normal bir durum olsa da dönemin eğitsel, kültürel ve sanatsal faaliyetlerinin de hususen incelenmeyi hak ettiği belirtilmelidir. Bu faaliyetlere eğitsel olarak bakıldığında Emevîler Dönemi, mescid merkezli eğitimin devam ettiği, lakin bir yandan da yeni eğitim mekânlarının oluşturulduğu bir dönemdir. Bu dönemde tarihte ilk defa eğitim faaliyetleri

¹⁰ İbn Cema el-Kinani, *İslamî Gelenekte Eğitim Ahlakı*, çev. M. Şevki Aydın, TDV Yayınları, Ankara 2012, 17.

¹¹ Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, çev. E. Sonnur Özcan, Birleşik Yayınları, Ankara 2011, 13.

¹² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, 351.

¹³ Dağ ve Öymen, 69.

yürütme amaçlı kütüphaneler, saray okulları ve edebiyat salonları inşa edilmiştir. Ayrıca toplumsal yapının ve ihtiyaçların çeşitlenmesi ile birlikte eğitime konu olan ilimlerin sayısında da bir artış olmuş, tarih, siyer, megâzî, kelim, tıp, felsefe ve musiki de eğitim sürecine dâhil edilmiştir.

Eğitim sahasında geleneksel uygulamalara nazaran birçok ilerlemenin kaydedildiği ve kendisinden sonra kurumsallaşma çalışmalarının başladığı böylesine önemli bir dönemin müstakil bir araştırmaya konu edilmesi önemlidir. Böyle bir ihtiyaç göz önünde bulundurularak yapılan bu çalışmanın, İslam eğitim anlayışının tarihsel sürecini anlamlandırma ve tanımlama konusunda Din Eğitimi Tarihi sahasındaki araştırmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çünkü Emevîler Dönemi eğitim anlayışı ile ilgili çalışmalara bakıldığında verilerin kültür tarihi, medeniyet tarihi veya kurumlar tarihi kitaplarında yer aldığı görülmektedir. Müstakil olarak Emevîler Dönemi kültür hayatı konusunda yazılan kaynaklara bakıldığında İslam Tarihi sahasında çalışan bilim insanlarının çalışmalarının toplandığı “Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı” isimli bir eser bulunmaktadır.¹⁴ Bu editörel çalışma içeriğinde Emevîler döneminde okutulan ilimler ve öğretim mekânları yüzeysel olarak ele alınmıştır İslam eğitiminde geçiş dönemi olarak adlandırılabilmesi mümkün olan Emevîler Dönemi, Din Eğitimi Tarihi alanında müstakil herhangi bir araştırmaya konu edilmemiştir. Bu çalışma, konusu ve içeriği bakımından özgün bir yapıya sahip olması açısından önemlidir.

Bir başka açıdan konuya yaklaşıldığında, belli bir dönemin kültürel anlamda tarihî arka planının araştırılmasının, Din Eğitimi Tarihi için de önem arz eden bir durum olduğu ifade edilebilir. İslam Eğitim Tarihi sahasının sunduğu verilerin anlamlandırılması, Din Eğitimi biliminin kavramlarıyla mümkün olmaktadır. Bu bağlamda son bölümde rivayetler üzerinden dönemin eğitim anlayışının çağdaş Din Eğitimi Bilimi kavramlarıyla tanımlanarak sunulması, çalışmanın sistematığının de özgünlüğünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Emevîler Dönemi eğitim anlayışını müstakil olarak ele alması, derin bir inceleme sürecine tabi tutması ve dönemin bağlamından koparılmamak kaydıyla günümüzün kavramları ile anlamlandırmaya çalışması ile Din Eğitimi Bilimi ve Din Eğitimi Tarihi alanlarında araştırma yapan bilim insanlarına da katkı sunmayı amaçlamaktadır.

¹⁴ İrfan Aycan, 54

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bir araştırmaya başlamak için doğru yöntemleri takip etmek çok önemlidir. Yapılan çalışmada nihai bir sonuca varabilmek, yeterli miktarda doğru kaynağa ulaşmak ve bu kaynaklardan doğru bilgiler elde etmekle mümkündür. Langlois ve Seignobos, bir çalışmada veri aramanın ve toplamanın, tarihçiliğin en önemli uğraşlarından biri olduğunu, tarih araştırmalarına başlarken, önce elde edilebilecek bilgilerin toplanması gerektiğini, aksi halde yetersiz bilgilerle çalışma yapabilmeyen imkânsızlığının ortaya çıkabileceğini söylemişlerdir.¹⁵ Bu çalışmada Langlois ve Seignobos'un tarih alanında veri toplama hakkındaki bu düşünceleri göz önünde bulundurularak, Emevîler Dönemi eğitim hayatı ile ilgili bilgi içeren birçok kaynaktan konuyla alakalı önemli bilgiler toplanmaya çalışılmıştır.

Doküman taraması esnasında elde edilen bilgiler, seçilen konunun kapsamı dâhilinde analiz edilip anlamlandırılırken bilgi, rivayet ve vakıalar üzerine,¹⁶ mümkün olduğu kadar doğru neticelere varılmaya çalışılmıştır. Kaynak eserlere başvurulurken eserlerin özellikleri, kaynak olma değerleri ve ulaşılan rivayetlerin Din Eğitimi bilimi içerisinde ifade ettiği değeri göz önünde bulundurulmuştur. Kaynak taraması, Zeki Velidi Togan'ın "farklı alanlardan faydalanılmadan yapılan tarih çalışmalarının romana benzeyeceği"¹⁷ uyarısı göz önünde bulundurularak, İslâm tarihi kaynaklarıyla birlikte, konuyla alakalı İslam eğitim tarihi, medeniyet tarihi ve kültür tarihi kaynakları üzerinden yürütülmüştür. Araştırmanın konusu itibarıyla elde edilen verilerin analizi yapılarak betimleyici tarzda sunulmuştur. Veriler, çeşitli tarih kaynaklarına ulaşılmaya çalışılarak elde edilmiştir. Toplanan verilerin analizi, Emevî eğitim düzeni için faydalı olan bilgilerin değerlendirmeye alınması ve yararsız olanların temizlenmesi şeklinde yapılmıştır. Bundan sonraki süreçte bilgiler, Din Eğitimi bilimi ışığında incelenmiş ve bu bilimin kavramlarıyla ifade edilerek çalışma içeriğine dâhil edilmiştir. Bilgiler sunulurken konular, anlaşılabilir ve ulaşılabilir olması bakımından çalışma içerisinde üç ayrı bölüm başlığı şeklinde sunulmuştur. Üç ana bölüm içerisine elde edilen veriler yazılırken konularına göre alt başlıklara da ayrılmıştır. Örneğin, birinci bölümde dönemin mevcut

¹⁵ Ch. V. Langlois-Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, çev. Galip Ataç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, 16.

¹⁶ Langlois ve Seignobos, 59.

¹⁷ Zeki Velidi Togan, *Tarih'te Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 22-23.

ilimleri ele alınmış ve kolaylık sunması için dinî ve beşerî ilimler olarak alt başlıklara bölünmüştür. İkinci bölümde, eğitim ortamları ana başlık iken, öğretim ortamları ve ilim merkezleri de alt başlıkları olarak sunulmuştur. Üçüncü bölümde Emevîler Dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri ana başlık iken, dönemin eğitim-öğretimin genel özelliklerinin tespiti ve öğretimde kullanılan yöntemler alt başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Emevîler Dönemi ilim dünyasında henüz ilimlerin sınıflandırılması gibi bir faaliyete rastlanmaz iken, konunun anlaşılabilirliğini artırmak adına tarafımızdan dinî ve beşerî ilimler olarak gruplandırılmıştır.

Araştırmamız özellikleri itibariyle nitel bir araştırma yöntemine sahiptir. Nitel araştırma desenleri arasında ise kültür analizi deseni kullanılmıştır. Çünkü kültür analizinin toplumsal davranış, işleyiş, değerler ve normlar gibi kültürel öğelerin tanımı ve analizi üzerine odaklanması ilkesi,¹⁸ araştırmamızın amacına hizmet etmektedir. Ayrıca çalışmada var olan bir durumun saptanarak tasvir ve tarife yöneltilmesi, kültür analizi deseni içerisinde betimsel analiz yaklaşımı ile veri analizi yapılmasına imkân tanımıştır. Çünkü temel amaç, araştırmaya konu olan Emevî kültür hayatı içerisindeki eğitim olgusunun tanımlanması ve bu süreçte bu kültürü oluşturan öğelerin değerlendirilmesidir.

Tarih yazımı zorunlu bir seçiciliği gerektirmektedir. Geçmişte olanların tamamı değil, onun yalnızca belirli bir bölümü seçilmektedir. Seçim, tarihçi tarafından zorunlu olarak belirlenerek ve özel bir alan seçilerek konu üzerinde çalışılmaktadır.¹⁹ Bu anlamda çalışma, Emevîler Dönemi eğitim anlayışına odaklanarak, sadece bu konu üzerinde veriler işlenmiştir. Bir diğer sınırlandırma ise zaman bazında yapılmıştır. Çalışma, zaman olarak hicri 41 ve 132 yılları ile sınırlandırılmıştır.

¹⁸ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, Ankara 2016, 67.

¹⁹ Bekir Biçer, *Tarihe Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, 25.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVİLERDE İLMÎ HAYAT

Emevîler Dönemi kültürel hayatı din, dil, mimari ve ilim gibi birçok ögeden oluşmaktadır. Bu bölümde Emevîler Dönemi kültür hayatının içerisinde yer alan ilmî hayat, mevcut ilimler ve âlimler çerçevesinde incelenecektir.

Dönemin kültür hayatındaki ilmî çalışmalara incelendiğinde, kendinden önceki Hz. Peygamber ve dört halife döneminde olduğu gibi Emevîler Dönemi'nde de çalışmaların büyük bir çoğunluğunun dinî ilimler odaklı yapıldığı görülmektedir. Yapılan faaliyetler genel olarak Kur'ân ve hadisler etrafında sürdürülmüştür. Âlim sahâbelerin birbirine Hadis nakletmesi, bazılarının bu Hadisleri kendilerine ait sayfalara kaydetmesi şeklinde başlayan ilmî faaliyetler, bu dönemde müstakil dinî ilimlerin oluşmasını sağlamıştır.²⁰ İşte bu dönemde hüküm süren iç ve dış karışıklıklar sebebiyle eğitim ve öğretim adına ciddi adımlar atılamamışsa da göze çarpan en önemli değişim, İslamî ilimlerin temellendirilme ve belli bir disipline kavuşturulma gayreti olmuştur. Bu evrede İslamî ilimler Kur'ân ve hadisten ayrılarak fıkıh, kelim ve siyer gibi yeni şekillenen dallarda faaliyet gösterilmeye başlanmıştır.²¹ Ortaya çıkan bu yeni ilim dalları, Kur'ân ve sünneti anlamak ve toplumda hâsıl olan birtakım sorunlara karşı çözümler bulmak için sarf edilen çabaların bir sonucu olmuştur. Ayrıca bu ilimlere dair ilk çalışmaların yapılması konusunda Emevîler Dönemi'nin özel bir önemi vardır. Çünkü bu dönemde sahâbe, tâbiûn²² ve etbâu't-tâbiîn²³ arasında bir kopukluk meydana gelmemiş ve bu üç neslin de hayatta olmaları sebebiyle söz konusu ilimlerle ilgili rivayetler, onlar sayesinde Hz. Peygamber'e kadar dayandırılmıştır.²⁴

Bu dönemde önceki dönemlerden farklı olarak, dinî ilimlerle beraber beşerî ilimlerle de ciddi anlamda ilgilenilmiştir. Emevîler Dönemi'nin beşerî ilimlerle meşguliyet safhası, tercüme faaliyetleriyle başlamıştır. Araplar, sosyal hayatın

²⁰ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1995, XI, 87-104.

²¹ Şakir Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, 46.

²² Tâbiûn; kelime anlamı "tâbi olanlar" olan tabiin İslami bir terimdir. Tabiin, Hz. Muhammed'i hayattayken görenleri yani sahabiyyi gören Müslümanlardır.

²³ Etbâu't tâbiîn, tabiin'e tâbi olanlar demektir. Yani tâbiîn'i görmüş, onları izlemiş Müslüman kimselerdir.

²⁴ Aycan, 36; Adnan Demircan, *Tematik İslam Tarihi*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, 356.

gerektirdiği ölçüde ve dönemin Arap zihniyetine uygun olarak, fethedilen ülkelerde yaygın olan kültürel ve ilmi verileri Arapçaya aktarma faaliyetlerine başlamışlardır. Emevîler Dönemi'nde Müslüman âlimlerin bu çalışmaları, daha sonraki dönemlerde yapılacak olan geniş ve kapsamlı tercüme faaliyetlerinin yapı taşlarını oluşturmuştur.²⁵ Tercüme faaliyetlerinin bu dönemdeki en bariz etkisi tıp ve kimya alanlarında görülmüştür. Bir Emevî hanedanı olan Halid b. Yezîd öncülüğünde başlayan Süryaniceden, Yunancadan ve Kıpticeden Arapçaya yapılan çeviriler, İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetlerin hızlanmasına ön ayak olmuştur.²⁶

Dönemin ulemâsı mevzuuna gelindiğinde, Emevîlerde sınırları kesin hatlarla çizilmiş, devlet destekli resmi bir kimliği olan ve sosyal bir grup niteliği taşıyan bir ulemâ sınıfından bahsedebilmek zordur.²⁷ Bu dönemde dinî ilimlerle ferdi çabasıyla uğraşan, iktidarın ve halkın sorunlarını çözümlenmeye çalışan, soruları cevaplayarak fetvalar veren ve ilmî sahada kendinden sonrakileri etkileyen dönemin âlimleri, ulemâ sınıfı olarak nitelendirilmiştir.

Ulemâ, bu dönemde ağırlıklı olarak mevalîden²⁸ oluşmuştur. Bunun kültürel, sosyal ve siyasal olarak birçok sebebi vardır. Mevalî, asırlardan beri gelen bir kültür geleneğinin sahibi olması ile düşünce alanında Arap Müslümanları gölgede bırakacak donanıma haizdiler.²⁹ İslam içtimai düzenine en önemli etki İran medeniyetinden gelmiştir. İran medeniyeti, İslam dinine girdikten sonra dahi fikrî konuları gündeminden asla düşürmemiştir. Bu yüzden ilk dinî müdekkikler İranlılardan olmuştur. İran medeniyetinin ardından toplumu etkileme konusunda ikinci sırayı Yunan medeniyeti almıştır.³⁰

Mevalî ulema konusuna sosyal açıdan bakıldığında zaman, Emevî iktidarının güttüğü Arap milliyetçiliği politikasından ötürü mevalî kesim, daha çok ilmî sahaya yönelmiş ve mesaisini burada harcamıştır. İslam'ın Arap ile Arap olmayan arasında herhangi bir ayırım

²⁵ Fazıl Halil İbrahim, "Emevîler Dönemi'nde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 2001, VII, S.1, 181.

²⁶ Aycan, 64.

²⁷ Mustafa, Özkan, *Emevîler Dönemi'nde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 41.

²⁸ Mevalî, sözlükte "koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle" anlamlarına gelir. Terim anlamı ise, Arap olmayan Müslüman halklar demektir. (bkz. İsmail Yiğit, "Mevalî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 424)

²⁹ Ali Aksu, "Emevîler Dönemi'nde Sosyal Tabakalar", *İstem Dergisi*, 2006, S.8, 64.

³⁰ Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, sad. Hüseyin Rahmi Yananlı, Huzur Yayınevi, İstanbul 2011, 337.

yapmadığı, eşitlik ilkesini benimsediği bir ortamda Emevîler, doğuda Hindistan'dan batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanan İslam devletinin yönetiminde sadece Arap unsuruna dayanarak ilerlemeye çalışmışlardır.³¹ Emevîler Dönemi'nde sosyal tabaka genel olarak, Müslümanlar ve gayri Müslimler olarak iki kısma ayrılmıştır. Müslümanlar da kendi aralarında Araplar ve Arap olmayan mevalî kesim olarak iki gruba ayrılmıştır. Müslüman Araplar, iktidar nazarında topluma hâkim olan tabakadır. İdari kademelerde ve önemli görevlerde bu kesim yer almıştır. Mevalî ise itibar görmeyen, ikinci sınıf düzeyinde kalmıştır. Devlet idaresi dışında kalan diğer işlerde çalışmışlardır.³² Sosyal statüleri bu şekilde belirlenen mevalî, siyasal anlamda da iktidar tarafından baskı görmüştür. Yaşanan bu olumsuzluklar karşısında sosyal statüsünü yükseltmeye çalışan bu kesim, ilme yönelmiştir. Bu yöneliş, Emevîler Dönemi'nde muhalif hareketlerin beyin gücünü oluşturmalarına ve siyasi içerikli oluşumlarda bulunmalarına yol açmıştır.³³ Bu konu hakkında Zeydan şu yorumu yapmıştır:

“Emevîler; devletin başında, devlet adamlarının koruyucuları ve halkın işlerini idare eden ayrıcalıklı bir grup olarak yaşadıkları için, zaman içinde kişilikleri üzerinde bir yöneticilik gururu baskın hale gelmiş ve bilim veya bilimsel faaliyetlerde bulunmayı bir tenezzül olarak kabul ettiklerinden Arap olmayan unsurlara bırakmışlardı. Çünkü o dönemde bilimle uğraşmak, esnaflık gibi bir sanat sayılıyordu. Araplar kendilerinden birini ilim veya eğitimle uğraşır görünce onu ayıplayarak, ‘Mevalînin sanatıyla meşgul oluyor.’ derlerdi.”³⁴

Emevî iktidarının ilme ve ulemâya gereken önemi vermediği genel bir kabuldür. Çünkü Emevî halifeleri sadece şahsi eğitimlerine, halife olmaya aday olan erkek çocuklarının eğitimlerine ve iktidarın yararına olacak ilmi faaliyetlere destek sağlamışlardır. Halkın eğitimi konusunda devlet bazında ilgisiz kalmışlardır.³⁵ Mesela Halid b. Yezîd, tıp ve kimya ile ilgilenmiş ve tercüme faaliyetlerini başlatmıştır. Örneğin, Kitâbü Firdevsi'l-ḥikme kimya alanında tercüme edilmiştir.³⁶ Halid b. Yezid, şahsi

³¹ Celal Emanet, *Emevîler Dönemi'nde Fetih Politikası*, Özlenen Rehber Yayıncılık, Ankara 2017, 224.

³² Aksu, 63.

³³ Aycan, 36.

³⁴ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 628-629.

³⁵ Aycan, 68.

³⁶ El-Cahız, *el-Beyan ve 't-Tebyîn*, Kahire, 1975, I, 328.

ilgisinden kaynaklı olarak ilimle ilgilenmiştir. Halka hitap eden bir eğitim tarzını benimsememiştir. Hişâm b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz, bazı âlimleri hadis yazmaya teşvik etmişler ve yazılan eserleri saray kütüphanesine almışlardır. Bu âlimlerden en bilineni hadis alanında çalışmalar yapan Zührî'dir.³⁷ Halifelerin bu desteği yine saray kütüphanesi düşünülerek bu âlimlere sağlanmıştır. Aynı şekilde Abdülmelik b. Mervan da kendi döneminde özel olarak tefsir ve hadis çalışmaları yaptırmıştır. Ortaya çıkan eserleri saray kütüphanesine almıştır.³⁸ Yukarıdaki ifadeler ve örnekler birlikte değerlendirildiğinde Emevî halifelerinin sadece devlet yararını gözetecek düzeyde destek ilme ilgi gösterdiğini göstermektedir. Ayrıca yine bu örneklerle Arapların ilme karşı değil, mevalî kesime karşı bir tepkisinin olduğu sonucuna da varılmaktadır. Velhasıl Emevîlerin ırkçılık tutumları, mevalînin uğraşlarına sirayet etmiştir.

Eğitim ve öğretim faaliyetleri, bu dönemde resmi bir hüviyete bürünerek faaliyet gösteren alanlar değillerdir. Nitekim ilmî faaliyetlerin resmi bir hüviyet kazanmamış olması, ulemaya şahsi gayretlere dayalı bir ilim elde etme şeklini benimsemiştir. Bunlara ek olarak, Arapların yönetim ve askeri kurumlara odaklanmaları da ulemânın çoğunluğunun mevalîden olmasının sebeplerinden biri olmuştur. Elbette bu, Arapların ilimle hiç uğraşmadığını göstermez. Fakat oran olarak mevalîden azdırlar. Bu durumu daha net bir şekilde izah etmek için 10. yüzyıl şairi olan Caşiyârî'nin "Araplar silahı kaleme tercih ettiler."³⁹ sözü misal olarak verilebilir.

Netice olarak Emevîler Dönemi tüm çalkantılara rağmen ilmî faaliyetlerin devam ettiği bir dönem olmuştur. Hatta daha önce de bahsettiğimiz üzere Abbasîler döneminde gerçekleşecek olan kurumsal eğitime geçişte bir hazırlık dönemi olma özelliği kazanmıştır. Araştırmanın bu bölümünde Emevîler Dönemi ilim hayatında faaliyet gösterilen ilimler tek tek ele alınmıştır. Bu dönemde ilim dallarının sınırları henüz net çizgilerle çizilmemiştir. İlim meclislerinde Hz. Ali'ye nispet edilerek "İlim iki kısımdır. Din ile ilgili bilim ve beden ile ilgili bilimdir."⁴⁰ şeklinde verilen tarif araştırmamızda esas alınarak ilimler, dinî ve beşerî olarak sınıflandırılmış ve alt başlıklara ayrılmıştır.

³⁷ Özkan, 61.

³⁸ Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, TDV Yayınları, Ankara 2011, 415-416.

³⁹ Aycan, 37.

⁴⁰ el-Âmirî, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf, *Kitâbu'l-i'lâm bi menâkıbı'l-İslâm*, nşr. Abdulhamid Gurâb, Kahire 1967, 88.

1.1. EMEVÎLER DÖNEMİNDE DİNÎ İLİMLER

1.1.1. Kur'ân-ı Kerim ve Kıraat

Kur'ân-ı Kerim; Allah Teâla tarafından peygamberimiz Hz. Muhammed (sâv)'e vahiy yolu ile indirilen ve ondan bize kadar tevatürle nakledilen, lafzı ile ibadet olunan kelamın ismidir. Hz. Peygamber'e bu ilahi Kelam vahyolunur olunmaz, bunu insanlarla paylaşmış ve ayetlere iman etmelerini istemiştir. İslam, Kur'ân etrafında şekillenmiştir. Zaman geçtikçe aynı şekilde ilimler de Kur'ân etrafında oluşup şekillenmiştir.

Dört halife döneminde Kur'ân-ı Kerim alanındaki en önemli gelişme şüphesiz onun kitap haline getirilmesi olmuştur. Ridde ve Yemame savaşlarında Kur'ân hafızlarının şehit olması üzerine Hz. Ömer'in tavsiyesi ile Hz. Ebubekir, Kur'ân'ın yazılmasına karar vermiştir. Vahiy kâtiplerinden Zeyd b. Sabit'i bu iş için görevlendirmiştir.⁴¹ III. Halife Hz. Osman döneminde ise fetihler oldukça uzak bölgelere kadar genişlemiştir. Bunun sonucu olarak, birçok Kur'ân hafızının da aralarında bulunduğu Müslümanlar, Mısır, Şam, Irak, İran ve Afrika gibi bölgelere dağılmıştır. Bu sahabiler gittikleri yerlere yanlarında Kur'ân'dan nüshalar da götürmüşlerdir. Her bir sahâbe, Kur'ân'ı kendine özel bir düzenle toplamıştır. Bu durum, surelerin farklı farklı sıralandığı birçok Kur'ân nüshasının oluşmasına yol açmıştır. Hatta bu nüshalar, farklı okunuşların çıkmasına neden olmuştur.⁴² Sahâbe arasında kıraat farklılıklarının ve bu konudaki ihtilafların çoğalması üzerine Hz. Osman, Kur'ân'ın indirildiği Kureyş lehçesini esas alan ve Hz. Peygamber'den geldiği kesin olan kıraatlere de imkân veren Kur'ân nüshalarını çoğaltmıştır ve ilim merkezlerine yollamıştır.⁴³ Hz. Osman, istinsah ettirip yolladığı mushaflarla beraber, o mushafın ihtiva ettiği kıraat vecihlerini öğretmek üzere de birer öğretmen göndermiştir. Bu öğretmenlerden Zeyd b. Sabit Medine'de, Abdullah b. Saib Mekke'de, Muğire b. Ebu Şihab Şam'da, Ebu Abdurrahman es-Sülemi Kufe'de ve Amir b. Abdülkays Basra'da görev almıştır.⁴⁴

Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde ise kıraat ihtilaflarına çözüm olması amacıyla Kur'ân-ı Kerim harekelenmiştir. Bu gelişme, halife Muâviye b. Ebu Süfyan zamanında

⁴¹ Murat Sarıcık, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, Nesil Yayınları, İstanbul 2010, 73.

⁴² Zeydan, 647.

⁴³ Sarıçam & Erşahin, 137.

⁴⁴ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, 88.

olmuştur. Basra valisi Ziyad (ö.53/673), Ebu'l Esved ed-Düeli'den Arapçanın bozulmaması için birtakım yöntemler geliştirmesini istemiştir. O da Mushaf üzerinde ilk harekeleme sistemini geliştirmiştir. Ayrıca Mushaf, cüzlere ayrılmıştır. Ayetlerin sayısına ve durak yerlerine ait ilk eserler de yine bu dönemde telif edilmiştir.⁴⁵

Emevîler Dönemi'nde birçok kıraat âlimi yetiştirilmiştir. Yetiştirilen kıraat âlimleri ilim halkalarında hocalarından dinledikleri kıraat vecihlerini sistemleştirmeye başlamış ve kıraat ilminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu alanda faaliyet gösteren âlimlerin birçoğu ilmî mesailerini tamamen Kur'ân'ın okunuşuna hasretmişlerdir. Kıraat ilminde müracaat edilen mercii haline gelen kırâat-i seb'a imamlarından üç tanesi de bu dönemde yetişmiştir. Bu âlimler Suriye bölgesinin kıraat üstadı İbn Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736), Mekke'nin kıraat imamı Abdullah bin Kesir el- Mekki ed-Dari (ö.120/737) ve Kûfe'nin imamı Âsım b. Behdele'dir (ö. 127/745).⁴⁶

1.1.2. Hadis

Hadis kelimesi, lügatte yeni anlamına geldiği gibi, haber anlamına da gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen bazı fiiller, haber vermek, nakletmek manalarında da kullanılır. Ancak kelimenin ağırlık kazanan anlamı, söz ve haberdur.⁴⁷ Kur'ân-ı Kerim'de de hadis kelimesi genellikle söz ve haber anlamında kullanılmıştır. Örneğin; “Artık Allah'tan ve O'nun ayetlerinden sonra hangi söze inanırlar?”⁴⁸, “Musa'nın haberi sana geldi mi?”⁴⁹ ayetleri buna örnektir.

Terim anlamıyla ise Hadis; söz, fiil, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen her şeydir.⁵⁰ Ayrıca hadisleri tesbit, nakil ve anlamaya yönelik ilmin adı da hadistir.⁵¹

⁴⁵ Aycan, 45.

⁴⁶ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 98.

⁴⁷ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 43.

⁴⁸ Casiye/6.

⁴⁹ Taha/9.

⁵⁰ Yücel, 44.

⁵¹ Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1997, XV, 27.

Müslümanlar, sahâbe devrinden itibaren Hz. Peygamber'den bir emanet olarak gelen hadisleri muhafaza etmeye ve onları kendilerinden sonraki nesillere nakletmeye çalışmışlardır. Bu konu için oldukça titiz davranmışlardır. Örneğin; Hz. Osman döneminden itibaren baş gösteren iç mücadelelerden sonra toplum içerisinde uydurma hadisler ortaya çıkmaya başlamıştır. Az hadis rivayet etme uygulaması getirilerek tedbir alınmaya çalışılmıştır. Hadis rivayetinde ciddiyeti sağlamak ve olası suiistimallerin önünü almak için yine bu dönemde rivayetler, Kur'ân nasları ile karşılaştırılarak ilmi tenkide tabi tutulmaya başlanmıştır. Rivayet yollarının çeşitlendirilmesine yönelik de büyük çaba sarf edilmiştir. Bu amaçla rivayet edilen hadisi, râvisi ile birlikte Hz. Peygamber'den duyan bir şahidin istenmesi yoluna gidilmiştir. Hz. Ömer bazı kimselerin rivayet etmede gevşeklik göstermesi sebebiyle, gerçeklerin saptırılmasına yol açabileceği endişesiyle yanlış anlaması muhtemel olan kişilerden hadis alınmasına karşı çıkmıştır. Hz. Ali ise gerektiğinde hadis râvilerine yemin ettirmiştir.⁵²

Hadislerin korunmasına yönelik gayretlerin en önemli sonucu ise, bir hadis veya haberi, söyleyene nispet etmek demek olan “isnad” yöntemi olmuştur. İsnad, sözü dayandırmak ve temellendirmek demektir. Yani bir hadisi veya bir sözü ilk söyleyene nisbet etmek için senesinde yer alan râvilerin adlarını zikrederek onu temellendirme işidir.⁵³ Bu yöneme göre bir hadisi başkasına nakleden râvi, onu kimden işittiğini veya kimden aldığını, aldığı kimsenin kimden naklettiğini bazı özel tedbirler kullanarak belirtmek zorundadır. İsnad sistemi, hicri I. asrın sonlarına doğru İslam toplumuna artık iyice yerleşmiş, sadece hadislerde değil günlük öteki haberlerde de kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁴ İslam'ın bu erken dönemlerinde dinî ilimlerde doğru bilginin ve kaynağının önemsenmesi, isnad yönteminin doğuşundaki en etkili sebep olmuştur. Hatta günümüzde kullandığımız dipnotta kaynak gösteriminin temellerinin de buraya dayandırılması yerinde bir tespit olacaktır. Çünkü isnad yöntemi, Müslümanlar tarafından geliştirilen, İslam toplumuna özgü bir sistem olmasıyla beraber zaman içinde tüm insanlığa da mal olmuştur.

Hz. Peygamber'in vefatından Emevî Devleti'ne kadar geçen sürede hadisler, sahâbenin şahsi gayretleri ile şifahen insanlara nakledilmiştir. Dört halife döneminde

⁵² İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2014, 139.

⁵³ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, XXIII, 154.

⁵⁴ İrfan Aycan ve İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, 130.

sahâbeden bazı kimselerin kişisel gayretleri ile hadisleri yazdıkları bilinse de hadislerin toplanıp yazılmasında yoğunluk kazanan dönem, Emevîler Dönemidir. Bu dönemin Hadis âlimleri, sahifelerinde yer alan hadisleri ve hocalarından dinledikleri dersleri kitaplarda toplamışlardır. Ömer b. Abdülaziz⁵⁵, hadis âlimlerinin vefatı nedeniyle ortaya çıkabilecek sorunları göz önünde bulundurarak, valilere ve ülkedeki hadis âlimlerine mektuplar yazmış ve Peygamber'den nakledilen hadislerin toplanmasını emretmiştir. Bu emri ilk olarak yerine getiren kişi, İbn Şihab ez-Zühri (ö.124/742) olmuştur. Bu emri onun çağdaşı olan diğer muhaddisler de yerine getirmişlerdir.⁵⁶ Dönemin diğer Hadis âlimlerinin isimleri şöyledir: İbn Müseyyib (ö.93/712), İbn Sirin (ö.110/728), Katade (ö.117/735), İbn Cüreyc (ö.150/767), Kays b. Ebi Hazm (ö.98/716), Ebu Osman en-Nehdi (ö.100/713), İkrime (ö.105/723), Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö.128/745), Yahya b. Ebi Kesir (ö.129/747).⁵⁷ Emevîler Dönemi'nde başlatılan hadisleri toplama ve yazıya geçirme uygulaması Abbasîler döneminde tedvin⁵⁸ ve tasnife dayanan hadis külliyatlarının ortaya konmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁹

Hadisler yazılarak derlendikten sonra onlardan daha kolay yararlanabilmek için çeşitli tasnif yöntemleri geliştirilmiştir. Hadislerin konularına göre sınıflandırıldığı eserlere musannef, râvilerin adlarına göre yapılan sınıflandırılan eserlere ise müsned adı verilmiştir. Hadislerin bablara göre sınıflandırılması geleneğini kimin başlattığı bilinmemekle beraber bu husustaki çalışmaların ilk olarak Emevîler Devrinde başlatılıp Abbasîlerin ilk çağlarında da devam ettirildiği bilinmektedir. Mekke'de İbn Cüreyc (ö.150/767), Basra'da İbn Ebi Arube (ö.156/773), Medine'de Malik b. Enes (ö.179/795), Kufe'de Süfyan es-Sevri (ö.161/778) gibi muhaddislerin, hadislerin tasnifine dair ilk çalışmaları yaptıkları da bilinmektedir.⁶⁰

Hadis ilmi, Emevîler Dönemi'nde yaygın olarak mescidlerde kurulan ilim halkalarında ders konusu olmuştur. Bu dönemde hala hayatta olan sahabe ehlinden kimseler, ezberlerinde olan hadisleri öğrencilerine rivayet etmiş ve açıklamıştır. Örneğin,

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakat'ül Kübra*, Beyrut, V, 330-409; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Basımevi, İstanbul 1991, III, 153.

⁵⁶ Gözütok, 56.

⁵⁷ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, 39.

⁵⁸ Tedvin, ezberlenen ve bir yere kaydedilen Hadisleri yazarak bir araya getirme anlamındaki terimdir.

⁵⁹ İbn Sa'd, 140.

⁶⁰ Demircan, 359.

Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan, gençliğinde Mescid-i Nebî’de Hz. Aişe’den hadis dersleri almıştır.⁶¹

1.1.3. Tefsir

Sözlükte “açıklamak, beyan etmek” anlamındaki fesr kökünden türeyen tefsîr, “açıklamak, ortaya çıkarmak, kelime veya sözdeki kapalılığı gidermek” demektir. İstılahta ise Kur’ân âyetlerini açıklamak ve yorumlamak demek olan bu terim, âyet yorumlama ilmi ve bu alandaki verilen eserlerin ortak adı olarak kullanılmıştır.⁶²

Hz. Peygamber’in vefatının ardından Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fetihler hızlı bir şekilde artmış ve bunun sonucunda birçok farklı kültüre ve dine mensup insanlar İslam dinine girmişlerdir. Yeni Müslüman olan insanların önceki kültür, medeniyet, örf ve adetlerini İslam toplumuna aktarmaları sonucunda sosyal, kültürel ve dinî anlamda bir kaynaşma ortaya çıkmıştır. Bu da İslam toplumunda Hz. Peygamber ve sahâbe zamanında gündemde olmayan birtakım konuların konuşulmasına sebep olmuş ve bunlara İslamî çözümlerin bulunması elzem bir hal almıştır. Tabii olarak bu durum, tâbiûn dönemi tefsirini bir açılıma tabi tutmuş ve böylece tâbiûn, sahâbeden sonra Tefsir tarihinde kendisine önemli bir edinmiştir.⁶³ Bununla birlikte Hz. Peygamber’den sonra sahâbeden bazıları fethedilen yeni topraklara göç ederek bu bölgelerdeki Arap olmayan insanlara İslam’ı anlatmışlardır.⁶⁴ Mevalî de bu vesileyle tefsirle uğraşmaya başlamıştır. Bu durum tefsir ilmi açısından ciddi bir kazanç olmuştur. Çünkü farklı sosyal çevre, din, dil ve kültür muhitinden gelen bu insanlar, Kur’ân’ın tefsirine yeni bir soluk, anlayış ve yorum katmışlardır. Sahâbe döneminde bir ayetin icmâlî mana⁶⁵ ile açıklanması yeterli iken, tâbiûn döneminde açıklamalarda ayrıntılara daha fazla yer verilmesi bu hususu doğrular mahiyettedir. Böylece sahâbeden ders alan gayr-ı Araplar da tâbiûn nesli ile beraber Emevî dönemi tefsir ilmini şekillendirmiştir.⁶⁶

⁶¹ Aycan, 41.

⁶² Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2011, XL, 281.

⁶³ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 88.

⁶⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Fecr Yayınları, Ankara 1983, 243.

⁶⁵ İcmâlî mana, kısaca, toplu olarak, tafsilâtsiz olarak anlamlandırmaktır.

⁶⁶ Demirci, 94.

İslam âlimleri bu dönemde Kur'ân'ın hem doğru ve güzel okunması için hem de onun anlaşılması ve açıklanması için çaba sarf etmişlerdir. Hz. Peygamber'den sonraki ilk dönemde dört halife başta olmak üzere, sahâbeden de İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Ebu Musa el-Eşari ve Abdullah b. Zübeyr gibi isimler Rasulullah'tan duydukları tefsir mahiyeti taşıyan hadisleri aktarmışlardır. Sonraki dönemde de tâbiûndan olan ulemâ da aynı şekilde sahâbeden duydukları ayetlerin tefsirlerine ait rivayetleri nakletmişlerdir. Bu nakiller genel olarak ayetlerin müstakil tefsirleri şeklindedir. Ayrıca bu nakiller çoğunlukla Hadis kitaplarının içinde tefsir başlığı altında toplanmışlardır.⁶⁷

Hicri birinci asrın başlarında tefsir ilmi oluşum aşamasında iken hadis ilminden bir kısım olarak kabul edilmesine rağmen bu alandaki hızlı gelişmeler sayesinde birinci asrın ortalarında kendi başına bağımsız bir ilim dalı olmasını sağlamıştır.⁶⁸ Yani ilimler sınıflandırmasında tefsir ilmi, erken şekillenerek kendi kategorisini daha ilk zamanlarda bulan bir ilim dalı olmayı başarmıştır.

Emevî dönemi tefsir ilmi çalışmalarına gelindiğinde Mekke, Medine ve Kûfe'de yoğunluk kazandığı görülür. Yukarda bahsettiğimiz gibi mevalînin tefsir ilmi ile ilgilenmeleri sonucunda kendi kültür ve sosyal anlayışlarının da etkisiyle Kur'ân için farklı anlayış ve yorumlar oluşmuştur. Bu anlayış farklılıkları da tefsir sahasında çeşitli ekollerin doğmasına neden olmuştur. Ekoller, rey ve kıyasın kullanılması üzerine şekillenmiştir. Mekke ve Medine ekolü re'y⁶⁹ ve kıyasa yer vermezken, Kûfe ekolü re'y ve kıyası kullanmıştır. Bu ekol, bayrağını mevalînin taşıdığı bir ekol olmasından ötürü İsrailiyât⁷⁰ denilen haberler de tefsire bu dönemde karışmıştır.⁷¹

Sıraladığımız ekollerde hangi isimlerin faaliyet gösterdiğine baktığımızda Mekke'de -Hz. Peygamber devrinden sonra sahâbe arasında en meşhur Tefsir âlimi İbn Abbas (ö.68/687) olmuştur. Mekke tefsir ekolünün kurucusu sayılan İbn Abbas kendi döneminde “Müfessirlerin Sultanı” ve “Kur'ân'ın Tercümanı” olarak anılmıştır.⁷²

⁶⁷ Gözütok, 49.

⁶⁸ Cerrahoğlu, 243.

⁶⁹ Re'y; görüş, düşünce, kıyas, nasla düzenlenmemiş şer'î-amelî bir meselede ortaya konan kanaat anlamlarında bir terim.

⁷⁰ İsrailiyât, Yahudilik ve Hristiyanlıktan İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan terimdir.

⁷¹ Cerrahoğlu, 224.

⁷² Yaşar Bedirhan, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2017, 290.

Tâbiûn neslinin ileri gelen Tefsir âlimlerini de yine İbn Abbas yetiştirmiştir. İbn Abbas'ın Mekke'de yetiştirdiği tefsir alanında ünlü olan âlim öğrencileri şunlardır:

1. Mücahid b. Cebr (ö.103/721)
2. İkrime (ö.107/722)
3. Saîd b. Cübeyr (ö.95/714)
4. Tâvûs b. Keysân (ö.106/724)
5. Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732)⁷³

Medine'nin en büyük Tefsir âlimi sahâbeden Ubey b. Ka'b (ö.30/650)'dır. Onun tedrisinde yetişen tâbiûn âlimleri ise Ebu'l-Aliyye (ö.90/709), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö.118/736) ve Zeyd b. Eslem (ö.136/753) dir. Bu âlimler arasında Zeyd b. Eslem rey ile tefsir konusunda daha cesur davranmıştır.⁷⁴

Kûfe'de ise en meşhur Tefsir âlimi Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652)'dur. Küçük yaşlardan itibaren Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapan İbn Mes'ûd, O'nun Kur'an hakkındaki yorumlarına bizzat şahit olmuş bir şahıstır. Bu ilmi yönü sebebiyle İbn Mes'ûd, Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye muallim olarak atanmıştır. Bu şehre geldikten sonra kurduğu ilim halkası kısa bir süre sonra genişlemiştir. İbn Mes'ûd'un Kûfe'deki ilim halkası, tefsirde rey ekolünün tohumlarının atıldığı yer olmuştur. İbn Mes'ûd'un yetiştirdiği meşhur tefsir âlimlerden bazıları şunlardır:

1. Alkame b. Kays (ö.61/681)
2. Mesrûk b. el-Ecda' (ö.63/682)
3. Murretü'l-Hemedânî (ö.76/695)
4. Hasan el-Basrî (ö.110/728)
5. Katâde b. Diâme (ö.117/735)⁷⁵

Emevîler Dönemi'nde tefsirin yazıya geçirilmesi mevzuuna gelindiğinde ilk tefsir eseri yazan kişinin Said b. Cübeyr olduğu belirtilir. Onun bu çalışması Abdülmelik b.

⁷³ Demirci, 90.

⁷⁴ Demirci, 92.

⁷⁵ Demirci, 93.

Mervan'ın isteği üzerine yapılmıştır. Eser daha sonra ise Atâ b. Dînâr tarafından rivayet edilmiştir.⁷⁶

Sonuç olarak tefsir ilmi, Emevîler Dönemi'nde yaşanan toplumsal değişimler doğrultusunda gelişim göstermiştir. Toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda kendine yeni bir çehre oluşturan bu ilim, müstakil olarak artık kendi sahasını oluşturmaya başlamıştır.

1.1.4. Diğer Dinî İlimler

Emevîler Dönemi'nde faaliyet gösterilen diğer dinî ilimler ise fıkıh, kelam ve tarih ilimleridir.

Fıkıh: Fıkıh, sözlükte bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak mânasına gelir. İstılahta ise fıkıh, İslâm ibadet ve hukuk ilmi manasını taşır.⁷⁷

Hz. Peygamber döneminde Müslüman halk, hukukî sahadaki sorularını bizzat peygambere sunarak onun sayesinde çözümlenmişlerdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki zamanlarda gelişen ve değişen toplum yapısından dolayı yeni meseleler ortaya çıkmaya başlamıştır. Artık bir peygamber olmadığı için ortaya çıkan sorunları çözme görevi de ilmin varisleri olan dönemin âlimlerine kalmıştır. Âlimler de çözümlerini Kur'ân ve sünnet ışığında bulmaya çalışmışlardır. Buradan da anlaşılacağı üzere, fıkıh ilmi Hz. Peygamber'den hemen sonra tefsir ve hadis ilimleri gibi toplum şartlarında uygun ortam bulunduğu için oluşan ilk ilim dallarından olmuştur.

Dört halife döneminde fethedilen bölgelere Müslümanlara dinlerini öğretmek ve sorunlarını çözmelerine yardımcı olmak üzere pek çok sahabî öğretmen olarak gönderilmiştir. Mesela Hz. Ömer döneminde Abdullah b. Mesud Kûfe'de, Muaz b. Cebel ve Ebu'd-Derda Suriye'de görev yapmışlardır.⁷⁸ Dinî bilgileri kuvvetli olan sahâbe, bu dönemde gönderildikleri ilim merkezlerinde re'y, fetva ve öğretim faaliyetlerini başlatmışlardır. Buralarda oluşan ilim halkaları, hoca-talebe ilişkisi içerisinde birbirinden farklı ilmî geleneklerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamışlardır. Ortaya çıkan

⁷⁶ Mehmet Efendioğlu, "Said b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2008, c.35, 552-554.

⁷⁷ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 14.

⁷⁸ Mevlana Şibli Numani, *Büyük İslam Tarihi- Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Eser Matbaacılık, İstanbul 1974, IV, 408.

meselelerde bazı âlimler çekimser davranıp kaynak olarak sadece Kur'ân ve hadis ile yetinirken, bazıları da bu temel kaynaklara ek olarak re'y ve akli istidlal yollarını da fetvalarında kullanmışlardır. Bu iki farklı tutum da ileri tarihlerde oluşacak olan ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekollerinin başlangıç noktası olmuştur.⁷⁹

Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde ise kendilerine hukuki konularda görüş sorulan ve çeşitli merkezlerde ikamet eden görevli sahâbe sayısının yaklaşık yüz otuz civarında olduğu bilinmektedir.⁸⁰

Aslında fıkıh alanında ilk eserlerin kaleme alınmaya başlandığı dönem II/VIII. Yüzyıl olsa da konulara göre sistematize edilmiş ilk fıkıh kitaplarının Emevîler Dönemi'nde yazıldığı bilinmektedir. Fıkıh sahasındaki ilk yazılı eserin Urve b. Zübeyr'e (ö.94/712) ait olduğu bilinmektedir. Fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁸¹ Bu dönemde yazılıp günümüze kadar gelen dört kitap tespit edilmiştir. Bunlar; Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin fıkıh kitabı, Katâde b. Diame'nin el-Menâsik'i, Zeyd b. Ali'nin Menâsikü'l Hac ve Adabuhu ve el-Mecmu adlı eserleridir.⁸²

Emevîler Dönemi'nde fıkıh ilminin yürütüldüğü merkezlere gelince, bu alandaki faaliyetlerin Bağdat ve Medine'de yoğunluk kazanmış olduğu görülmekle beraber, çevre şehirlerde de bu alanda faaliyetler yürütülmüştür. Dönemin ilim merkezlerinde faaliyet gösteren âlimlere bakıldığında Medine'de Abdullah b. Ömer (ö.73/692), Enes b. Malik (ö.93/712), Said el-Müseyyeb (ö.94/712), Urve b. Zübeyr (ö.94/712) gibi isimler görülür. Mekke'de Ata b. Ebî Rebah (ö.115/733), Tâvus b. Keysan (ö.106/724), Mücahid b. Cebr (ö.100/718) vardır. Kûfe'de Alkame b. Kays en Nehâî (ö.94/714), Esved b. Yezîd (ö.75/694), Ebu Amr Ubeyd b. Amr el-Hemdanî (ö.72/691), İbrahim en-Nehâî (ö.94/714) vardır. Basra'da Hasan el-Basrî (ö.ö.110/728), Müslim b. Yesar (ö.100/718) ve Humeyd b. Abdurrahman (ö.95/713) vardır. Son olarak Şam'da ise Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720), Haris b. Umeyr (ö.73/692), Ebu İdris el-Havlanî (ö.80/699) ve Süleyman b. Habib el-Muharibî (ö.126/743) gibi isimler faaliyet göstermişlerdir.⁸³ Ayrıca Emevîler Dönemi'nde Kûfe'de fıkıh sahasında fikirlerini sistematize ederek sunan ve bu alandaki

⁷⁹ Sarıçam & Erşahin, 127.

⁸⁰ Aycan, 52.

⁸¹ Carl Brockelmann, *Tarihu Edebi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Abdülhalim en-Neccar, Dar'ul Kitabi'l İslamî, Kum 2008, III, 233.

⁸² Hanefî Palabıyık, "Müslümanlarda Kitap Kültürü ve Kütüphaneler", ed. Eyüp Baş, *İslam Kurumları Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 478.

⁸³ Aycan, 54.

pek çok sahada içtihatları olan ilk kişi olarak Ebu Hanife (ö.150/767) zikredilir. İslâm'da hukukî düşüncenin ve ictihad⁸⁴ anlayışının gelişmesinde önemli payı olan Ebû Hanîfe, toplumda İmâm-ı Âzam adı ile şöhret bulmuştur. Devrinin seçkin âlimlerinin pek çoğu ile görüşme ve onlardan ilmî yönden faydalanma imkânı bulan Ebû Hanîfe'nin asıl hocası, bu dönemin Kûfe re'y ekolünün üstadı kabul edilen Hammâd b. Ebû Süleyman'dır (ö.120/738).⁸⁵

Kelam: Emevîler Dönemi'nde üzerinde çalışma yapılan bir başka alan ise kelam ilmidir. Kelam, İslam dininin inanç konularıyla ilgili konuları kapsayan bir ilimdir. Asr-ı saadette ve sahâbenin büyük bir çoğunluğun hayatta bulunduğu devirde nübüvvet etkisinin hala devam ediyor olmasından dolayı Müslümanlar arasında iman sahasında beliren herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Müslüman âlimler arasında Fıkıh sahasında birbirinden farklı görüşler mevcut olsa da akaid sahasında ittifak, Sıffin Savaşı'na kadar korunmuştur. İlk fikrî ayrılıklar, Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı ile başlamıştır. Bu olaylar sonrasında Havaric ve Şia adında iki ayrı akım ortaya çıkmıştır. Müslümanlar üzerinde büyük etki bırakan bu iç savaşlar, çözümü zor olan birçok akaid probleminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁸⁶

Emevî Devleti dönemindeki ilk tartışmalar ise kurulu iktidara sadık olan ve büyük günah işleyenin uhrevi durumunu Allah'a havale eden Mürcie, insanın özgür iradesini sâvunan Kaderiyye ve Allah'ın Kadir-i Mutlak olduğunu sâvunan Cebriyye arasında cereyan etmiştir.⁸⁷

Mürcie, Şia ve Havaric'in sâvunduğu siyasi fikirlerin karşısında tarafsız kalanların ekolüdür. Mürcie mensupları, özellikle büyük günah meselesine ve hilafet çekişmesine karşı sessiz kalmışlardır. İmanın Allah'ı ve resulünü tanımak olduğunu belirterek, kendileri dışında kalan hiçbir grubu tekfir etmemişlerdir. Mürcie, Emevîler'in sonuna kadar varlığını sürdürmüş, daha sonrasında kaybolup gitmiş bir akımdır.⁸⁸

⁸⁴ İctihad, nassın lafız ve mânasından hareketle, nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabasının genel adıdır.

⁸⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hânife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 131.

⁸⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007, 21.

⁸⁷ P. M. Holt, A.K.S. Lambton, B.Lewis, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hamdi Aktaş, Hikmet yayınları, İstanbul 1989, IV, 134.

⁸⁸ Şerafettin Gölcük & Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 2014, 39.

Kaderiyye, Ma'bed el-Cüheni'nin (ö.80/699) kaderi inkâr etmesi ile zuhur etmiştir. Ma'bed'den sonra Gaylan ed-Dımeşkî (ö.126/743) onun görüşlerini devam ettirmiştir. İnsanın hür iradesi ile fiillerini işlediğini sâvunmuşlardır. Kaderiyye, Cemel ve Sıffin olaylarının ardından zuhur eden Havaric ve Şia'dan sonra ortaya çıkmış ilmî ve itikadî bağlamdaki ilk fırka olarak kabul edilir.⁸⁹

Cebriyye, İslam dünyasında ilk defa Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia ederek Allah'ın kelâm sıfatını inkâr eden fırka olmuştur. Ca'd b. Dirhem (ö.118/736)'e dayanan görüşler Cehm b. Safvan (ö.128/745) tarafından sistemleştirilmiştir. Cebriyye, Kaderiyye'nin sâvunduğu görüşlerin tam aksini sâvunmuştur. İnsanın iradesinin olmadığını ve fiilleri Allah'ın yarattığını ileri sürmüştür. Kaderiyye ve Cebriyye tarihin akışı içerisinde isim olarak kaybolup gitmişlerdir. Ancak bu iki fırkanın görüşleri daha sonra Mu'tezile tarafından benimsenmiş ve sâvunulmuştur.⁹⁰

Emevîler Dönemi'nin bir diğer kalamî ekolü ise Mu'tezile'dir. Mu'tezile'nin ortaya çıkışı kaynaklarda şu şeklide anlatılmıştır;

“Hasan el-Basri'nin huzuruna bir adam gelmiştir ve ona: 'Ey İmam! Zamanımızda büyük günah işleyenlerin kâfir olduğunu öne süren bir grup ortaya çıktı. Onlara göre büyük günah işlemek kişiyi dinden çıkararak bir küfürdür. Bunlar haricilerin Vaidiyye fırkasıdır. Bir başka grup ise büyük günah işleyenler hakkındaki hükmü tehir etmektedir. Onlara göre büyük günah işlemek imana zarar vermez. Üstelik onların görüşüne göre amel imandan bir rükün değildir. Nasıl ki küfürle birlikte taatin bir faydası yoksa imanla beraber günahın da bir zararı yoktur. Bunlar da Mürcie fırkasıdır. İtikadi açıdan bu konuda hükmünüz nedir?' Hasan el-Basri bu konuda düşündü, o cevap vermeden önce meclisine devam edenlerden biri olan Vasıl b. Ata şöyle dedi: 'Ben büyük günah işleyenlerin kesin olarak ne mümin ne kâfir olduğunu söylerim. Fakat o iki yer arasında bir yerdedir. (el-menzile beyne'l menzileteyn). Ne mümin ne kâfirdir.' Daha sonra Vasıl ayağa kalkıp mescidin bir köşesine çekildi (i'tezele) ve orada Hasan el-

⁸⁹ İlyas Çelebi, “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, ed. Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 55.

⁹⁰ Gölcük & Toprak, 38.

Basri'nin mensuplarından bir topluluğa görüşlerini anlatmaya çalıştı.” demiştir.⁹¹

Vasıl b. Ata'nın görüşlerini benimseyenlere bu olaydan sonra artık Mu'tezile, yani çekip giden, ayrılan denmeye başlanmıştır. Mu'tezilî anlayış, rasyonalist bir akım olma özelliği taşır. İnsan aklına sonuna kadar güvenen bu akım, insanın fiillerini kendisinin yarattığını savunur. İrâde-i cüziye denilen bu görüş, Mu'tezile düşüncesinin ana gövdesini oluşturmaktadır. Ayrıca Mu'tezile ekolüne göre, İslam'da büyük günâh işleyen bir kimse kâfir sayılmamakla beraber, mümin de sayılmaz. Bu duruma düşen bir Müslüman ne kâfirdir ne de mümindir, ikisi arasında bir durumdadır. Bu kişi için el-menzile beyne'l-menziyleteyn tabirini kullanmışlardır.⁹²

Kelam konusunda son olarak dönemin diğer âlimlerine bakıldığında Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720), Hasan b. Muhammed b. Ebî Tâlib Ebû Muhammed el-Hâşimî (ö.99/717), Ebu Mevan Ğaylân b. Müslim ed-Dımeşkî, Cehm b. Safvan (ö.128/745) ve Ebû Osman Amr b. Ubeyd b. Bâb (ö.144/761) gibi isimleri görmek mümkündür.⁹³

Tarih/Siyer/Megâzî: Tarih ilmine gelindiğinde ise, öncelikle bu ilmin dinî ilimler başlığı altında yer almasının sebebine değinilmelidir. Çalışmamızda ilimler sınıflandırması kapsamında dinî ilimler arasında yer almasının nedeni, onun İslam'a özgü bir ilim olmasından değil, İslam dinînin tarih biliminin derlenmesi ve gelişmesi açısından ona temel dayanak olmasından kaynaklıdır. Yani tarih ilmi İslam'dan önce basit bir şekilde toplumda mevcut idiyse de, İslam'dan sonra yapılan ıslahatlar, savaşlar ve fetihler gibi birçok olguyla beraber İslamî bir hüviyete bürünmüş ve gelişmiştir.⁹⁴ Bu düşünce esas alınarak tarih ilmi, dinî ilimler arasına yerleştirilmiştir.

Tarih, toplumların başından geçen olayların zaman ve yer gösterilerek anlatıldığı, bunların sebep ve sonuçlarının, birbirleriyle olan ilişkilerinin ele alındığı bilim dalıdır.⁹⁵ İslam toplumunda tarih çalışmaları, Hz. Peygamber'in hayatındaki sosyal ve siyasi gelişmelerle ilgili bilgileri içeren siyer ve megâzî kitaplarının derlenmesiyle başlamıştır.

⁹¹ Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, çev. Numan Konaklı, Mana Yayınları, İstanbul 2019, 50.

⁹² Hitti, 341-342.

⁹³ Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, I, 682-687.

⁹⁴ Zeydan, 700.

⁹⁵ Mustafa Fayda, "Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2011, XL, 30.

Siyer ve megâzî ise Hz. Peygamber'in hayatını ve şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasi ve askerî mücadelelerini konu alan ilim dalıdır.⁹⁶

Emevîler Dönemi'nde yapılan tarih çalışmaları, Hadis çalışmalarıyla birlikte başlamıştır. Müslümanların Hadis çalışmaları esnasında topladıkları Hadisler arasında Hz. Peygamber'in ahlakına, şemailine, Mekke ve Medine'deki hayatına ve gazvelerine ait haberler, İslam sonrası tarih ilminin oluşumuna ön ayak olmuştur. Bu haberlerin toplanması konusundaki çalışmalar, sahâbe çocuklarından olan muhaddisler tarafından yapılmıştır. Başta Medine olmak üzere bazı merkezlerde valilerin, komutanların veya ileri gelenlerin⁹⁷ 'Bedir Savaşı nasıl oldu? Bu savaşa kimler katıldı? Katılanların sayısı ne kadardı?' gibi sorularını rivayet yeteneği ve ezberleme melekeleri yüksek olan kişilere sormaları ve bu kişilerin ilim meclislerinde bu ve benzeri konulardaki bilgilerini ahabın sözlerine veya Hz. Peygamber'in Hadisine istinaden sorulara anlatmaları ile tarih geleneği başlamıştır. Yine tâbiûndan pek çok insan bu şekilde hayatta olan sahâbeden tarih konusunda dersler almışlardır. Hatta bazıları birkaç sahâbeden ders alıp bilgi toplamışlardır. Dolayısıyla tâbiûnun siyer ve megâzî ile ilgili bilgilerin toplanmasında önemli rolleri olmuştur.⁹⁸

Hadisler toplanmaya başlandığı zaman müelliflerden bazıları Hz. Peygamber'in din ile ilgili Hadislerini toplarken, diğerleri de sireti ve gazveleriyle⁹⁹ ilgili nakledilen bilgileri toplamışlardır. Yani hicri birinci yüzyılın ortalarından itibaren Hadisin tedvini¹⁰⁰ vesilesiyle tarih malzemesi de ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Bu yüzden ilk dönemlerde tarih ilmi, Hadis ilminin bir bölümü olarak algılanmıştır. Hadis ilminin metotlarına uygun bir şekilde, isnad yöntemi kullanılarak nakledilen bu haberler toplanarak ilk siyer ve megâzî kitapları telif edilmeye başlanmıştır. Bu eserler, Abbasî döneminde ortaya çıkacak olan hacimli tarih kitaplarının ilk nüveleri olmuşlardır."¹⁰²

Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun Mekke ve Medine'deki hayatı, ahlakı, şemâili ve savaşlarına dair bilgileri gelecek nesillere aktarma ihtiyacı, bu konulardaki

⁹⁶ Mustafa Fayda, "Siyer ve Megâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2009, XXXVII, 319.

⁹⁷ Aycan, 44.

⁹⁸ Aycan, 45.

⁹⁹ Gazve, Hz. Peygamber'in bizzat sevk ve idare ettiği savaşlar hakkında kullanılan terimdir.

¹⁰⁰ Tedvin; Ezberlenen ve bir yere kaydedilen Hadisleri yazarak bir araya getirme anlamında terimdir.

¹⁰¹ Aycan ve Sarıçam, 132.

¹⁰² Aycan, 45.

bilgilerin yazıya geçirilmesini zaruri hale getirmiştir. Her ne kadar dört halife döneminde bazı sahabîlerin şahsi gayretleri ile Hadis yazdıkları bilinse bile, sahâbe arasındaki yaygın uygulama, hadislerin şifahen nakledilmesi olmuştur. Çünkü ilk halife Hz. Ebubekir'in beş yüz kadar hadis topladığı ve daha sonra Kur'ân metinleriyle karıştırılabileceğinden ötürü duyduğu endişe neticesinde bunları imha ettiği; ikinci halife Hz. Ömer'in de önceleri bütün hadisleri yazdırarak yazılı bir biçimde kaydetmeyi düşündüğü ve sonradan Hz. Ebubekir gibi endişelenerek vazgeçtiği bilinmektedir.¹⁰³ Geçmişteki uygulamalar böyle devam etse de Hadislerin unutulmaması ve gelecek nesillere doğru aktarılması için Emevîler Dönemi'nde hicri birinci yüzyılın ilk yarısından itibaren tâbiûn nesli tarafından yazılmaya başlanmıştır.

Siyer-megâzî ile ilgili yazılan ilk eserlerin müelliflerini sıralayacak olursak; Ebân b. Osman (100/718), Şurahbil b. Sa'd (123/741), Vehb b. Münebbih(110/728), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm (130/748), Asım b. Ömer (119/737), Musa b. Ukbe (141/758), Ma'mer b. Râşid (153/770) ve Muhammed b. İshak (150/767)'ı görürüz.¹⁰⁴

Emevîler Dönemi'nde siyer ve megâzî üzerinde çalışma yapanların yanında cahiliye tarihi, genel tarih, İslam tarihi, mahalli tarih, şehirler tarihi üzerinde çalışanların da bulunduğunu görmekteyiz. Bunların çalışma sahalarını kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün olmasa da Emevîler Dönemi'nden sonra yazılmış olan ve günümüze ulaşan bazı bibliyografik eserlerin incelenmesi sonucu, yazılan eserlerin isimleri ve bu eserlerden istifade eden sonraki müelliflerin anlattıkları bilgiler ile birlikte müelliflerin üzerinde çalıştıkları sahaları tespit etmek ve kategorilere ayırmak mümkün olmaktadır.¹⁰⁵

Bu dönemde cahiliye tarihi ve genel tarihle ilgili ilk çalışmalar Yemenli Abid (veya Ubeyd) b. Şerye'ye aittir. Bu şahıs Emevî devleti kurucusu Muâviye'nin daveti üzerine Şam'a gelmiş ve sarayda Muâviye için ilk Arap krallarıyla ilgili tarih sohbetleri düzenlemiştir. Ayrıca halifenin isteği üzerine çeşitli bazı eserler yazmıştır. Bunların en meşhuru Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbârü'l-Madıyyîn'dir. Bu eserin tarihçi Mes'udi zamanında tarih dersi kitabı olarak okutulduğu bilinmektedir.¹⁰⁶ İslam öncesi Arabistan

¹⁰³ Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, 403.

¹⁰⁴ Aycan ve Sarıçam, 132.

¹⁰⁵ Aycan ve Sarıçam, 133.

¹⁰⁶ Hitti, 341.

ve diğer ülkelerle ilgili bilgi veren müellifler arasındaki diğer isimler ise Vehb b. Münebbih ve Ka'bu'l-Ahbar gibi Yahudi orjinli kişilerdir. Ka'bu'l-Ahbar, Muâviye'nin Suriye valiliği esnasında sarayda danışmanlığını ve öğretmenliğini yapmıştır. Ancak Yahudi kökenli bu iki kişinin İsrailiyyât denilen kıssaları Müslümanlar arasında vuku bulmuş İslam öncesi Araplarıyla ilgili bilgiler arasına karıştırdıkları da bilinmektedir.¹⁰⁷

Emevîler Devri aynı zamanda şehirler, bölgeler ve coğrafya konusunda bilgi veren fütuhât (fetih) kitaplarının ilk örneklerinin ortaya çıktığı dönem olmuştur. Fütuhât ve mahalli tarih konusunda ilk çalışmalar Mısır'da yapılmış ve yine ilk eserler bu coğrafyada yazılmıştır. Fütuhât üzerine çalışan en önemli isim Mısırlı İbn Abdülhakem (ö. 257/870)'dir. İbn Abdülhakem'in günümüze yalnızca Fütûhu Mısr ve Aĥbâruhâ adlı kitabı ulaşmıştır. Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Fütûhu Mısr ve'l-İskenderiyye ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs ve Aĥbâruhâ adlarıyla da bilinen eser Mısır, İfrîkiye, Mağrib ve Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethini anlatan ana kaynaklardan biridir.¹⁰⁸

Yine tarih alanında Arapların neseb¹⁰⁹ ilmine ve kabileler arasında meydana gelen savaşların (Eyyâmü'l-Arab) nakline çok önem verdikleri bilinen bir gerçekliktir. Cübeyr b. Mut'im, Huveytıb b. Abdüluzza, Âkil b. Ebî Tâlib ve Mahreme b. Nevfel gibi isimler dönemin neseb konusundaki en bilgili kişileridir. Neseb ve tarih kitaplarında bu isimlerden pek çok nakil mevcuttur. Cahiliye ve İslam devirlerinde yaşamış bir diğer isim olan Abid b. Şerye ise Kitâbün fi Ahbâri'l-Yemen ve Eş'ârihâ ve Ensâbihâ ve Kitâbü'l-Emsâl adlı eserlerini yazmıştır. Halife Muâviye'nin yanına getirip tarihi sohbetler düzenlediği bu şahsın eserlerinden ünlü tarihçi Mesudi de nakiller yapmıştır. Cahiliye tarihi ve neseble ilgili eserleriyle meşhur olan âlimlerden biri de Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö.204/819)'dir. Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, Abbasîler döneminde faaliyet yürütmüş bir âlimdir. Lakin o, Emevîler Devrinde ve Abbasîlerin ilk dönemlerinde yaşamış, kendisini dil ve tarih tetkiklerine adanmış, Kûfe'de tarih ve tefsir dersleri vermiş olan babası Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye (146/763) borçludur. Babasının kendisini tarih sahalarda çalışmaya teşvik ettiği Hişâm b. Muhammed, bu teşvikten cesaret alarak, onun bu sahadaki çalışmalarını devam ettirmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁷ Aycan, 50.

¹⁰⁸ Nadir Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem, Ebu'l Kasım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1999, XIX, 278.

¹⁰⁹ Neseb, soy bağı anlamında fıkıh terimi.

¹¹⁰ Aycan ve Sarıçam, 133.

Sonuç olarak, Emevîler Dönemi'nde yaşanan siyasi hadiselerle ilgili olarak değişen toplumsal yapı dönemin dini ilimleri üzerinde etkili olmuştur. İslam toplumuna Emevî fetihleri sayesinde dâhil olan farklı kültür ve inanıştaki insanlar, dinî ilimlerin şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır. Çünkü Emevîlerin sahip olduğu yeni toplum düzeni, yeni problemleri ve ihtiyaçları da beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar, ilimlerin çeşitlilik kazanmasına ve Abbasîlere gelinceye dek belirli düzeyde bir gelişim sağlamasına vesile olmuştur.

1.2. EMEVÎLER DÖNEMİNDE BEŞERİ İLİMLER

1.2.1. Müspet İlimler

Emevîler Dönemi'nde fetih ve tercüme faaliyetlerinin bir sonucu olarak halkın ve yöneticilerin müspet ilimlere olan ilgisi artmıştır. Dinî ilimlerle beraber Araplar, tıp, kimya ve astronomi gibi müspet ilimlere de yönelmişlerdir. Halk arasında özellikle tıp ilmi çok fazla ilgi görmüştür. Ancak Emevîler Dönemi'ne bakıldığında zaman, Arap Yarımadası'nda tıp eğitimi veren herhangi bir merkezin var olduğu bilgisine rastlanılmamıştır. Fetihler sonucunda İslam topraklarına katılan Cüdişapur, Harran ve Antakya'dan devralınan tıp okulları Emevîler Dönemi'nde devam ettirilmiştir.¹¹¹

Tıp: Hz. Peygamber döneminde yaşayan Haris b. Kelede, İslam toplumunun ilk doktorudur. Kendisi 'Arapların Doktoru' olarak anılır.¹¹² Bu sahabe Cüdişapur'da öğrencilik ve araştırmacılık yapmıştır. Daha sonra Medine'ye dönmüş ve Rasulullah, kendisini hastaları tedavi etmesi için çeşitli beldelere göndermiştir. İslam'ın dış kaynaklı tıp temasının erken dönemlerde olmasına rağmen Arap Müslümanlar, fetih ve tercüme faaliyetlerine kadar bu alana ilgisiz kalmışlardır. Bu yüzden İslam toplumunda adı geçen ilk dönem hekimler ya Hristiyan ya Yahudi ya da İranlıdır.¹¹³

Hz. Ömer döneminde Bizans'ın, Mısır'ın ve İran'ın fethedilmesiyle birlikte bu sınırlardaki tıp eğitim merkezleri ve buralarda üretilmiş tüm yazılı eserler Müslümanların eline geçmiştir. Fakat bu ilmin Müslümanlar arasında kabul görmesi bu dönemde

¹¹¹ Aycan, 63.

¹¹² Hitti, 354.

¹¹³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, 174.

olmamıştır.¹¹⁴ Hz. Ömer'den Emevîler'e kadar olan bu süreci tıp sahasında bir hazırlık dönemi olarak değerlendirebiliriz. Çünkü bir başka kaynakta rastladığımız bir bilgiye göre Arap Yarımadası'nda bu dönemde mevcut olan tıbbın ibtidai olduğu söylenmektedir. Sağlık için tılsım ve sihir çarelerine başvurulduğu bilinmektedir. Buna ek olarak Tıbbu'n-Nebevî adı altında Hadisler aracılığıyla bal kullanma, şişe çekme ve hacamat gibi tedavi usulleri de kullanılmıştır.¹¹⁵

Emevîler Dönemi'ne geldiğimizde Müslümanlar, dönemin tıp ilminin en ünlü merkezleri olan Cündişapur ve İskenderiye'yi fethedilmiştir. İslami dönemin ilk yıllarından itibaren, -özellikle tıp faaliyetinin zirvesinde olan Cündişapur başta olmak üzere- buralarda ünlü olan yetenekli hekimler, Müslümanların istifadesi için halifeler tarafından muhtelif Emevî şehirlerine getirilmişlerdir.¹¹⁶ Muâviye'nin doktoru Ebu'l Hakem, İbn Asal ve Haccac'ın doktoru Tezayuk ve Abdümelik b. Ebcer bu hekimlerdendir.¹¹⁷

Tıp alanındaki ilk tercüme I. Mervan zamanında yapılmıştır. Basralı Yahudi hekim Maserceveyh Ahron'un Kennaş adlı eserini Süryaniceden Arapçaya tercüme etmiştir. Eser, otuz makaleden oluşmaktadır.¹¹⁸ Emevî hanedanından bazıları da tıpkı I. Mervan gibi tıp ilmiyle özel olarak ilgilenmişlerdir. Örneğin; Halid b. Yezîd, tıp ve kimya ile ilgilenmiş, bu alanlardaki birçok eseri satın alarak tercüme ettirmiştir. Ayrıca Halid b. Yezîd Mısır'a Arapça öğrenmek için gelen Yunanlı hekimleri Şam'a davet ederek Yunanca ve Kıptice eserleri okutturmuş ve tercüme ettirmiştir.¹¹⁹

Tıp ilmindeki ilerlemelere bakıldığında yine bu dönemde ilk hastanenin kurulduğu bilinmektedir. Bu hastaneyi kuran kişi ise Velid b. Abdümelik'tir. Halifenin 706 senesinde cüzzamlılar için kurdurduğu¹²⁰ hastane için Aycan'ın, Mısırlı tarihçi Makrizi'den iletildiği bilgiye göre burada çalışan doktorların maaş karşılığında cüzzamlı hastaları ve âmâları tedavi ettiği bilinmektedir.¹²¹

¹¹⁴ Aycan, 64.

¹¹⁵ Hitti, 353.

¹¹⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, 174.

¹¹⁷ Aycan, 65.

¹¹⁸ Fazıl Halil İbrahim, 187.

¹¹⁹ Aycan, 68.

¹²⁰ Adnan Demircan, *Çeşitli Yönleriyle İslam Medeniyeti*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, 605.

¹²¹ Aycan, 69.

Kimya: Müslüman Araplar, yine bu dönemde altın elde etmek ve insan sağlığı ile ilgilenmek emeliyle kimya araştırmalarına önem vermişlerdir. Emevîler Dönemi'nde kimya ilmiyle en fazla uğraşan ve ismi bu ilimle beraber anılanların başında, yine Halid b. Yezîd gelmektedir. Halid b. Yezîd, kimya kitaplarının tercüme edilmesinde önemli rol oynamış ve bu alanda çalışmalar yapmış bir şahsiyettir.¹²² Halid b. Yezîd, İskenderiye'de yetişmiş ve kimya ilminin devrine göre uzmanı kabul edilen Meryanus adlı bir rahibi yanına çağırarak bu rahipten tıp ve kimya tahsil etmiştir. Ayrıca öğrendiği bu ilmin kurallarının Arapçaya çevrilmesini bu rahibe emretmiştir. Bu emri ile Halid, bu alanda İslam medeniyetinin ilk meşalesini yakmış, kimya alanındaki eserleri Arapçaya tercüme ettirmiştir. Bu tercüme, İslam tarihinde yapılan ilk tercümelemdir.¹²³

Astronomi: Bu dönemde ilgi gören müspet ilimlerden bir diğeri de astronomidir. Cahiliye döneminden itibaren Arapların, yıldızların, gezegenlerin, ayın ve güneşin doğuşu, batışı ve yörüngeleri hakkında birtakım bilgileri vardı. Bu durum onların günlük hayatlarını tanzim etmede, mevsimleri ve vakitleri tayin etmede bu bilgilere ihtiyaç duymalarından kaynaklanmaktadır. İslamiyet'in gelmesiyle beraber ibadet vakitlerinin güneş ve ayın hareketleri ile tayin edilmesi, bu konudaki bilgileri daha da artmıştır. Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde Müslüman Araplar, astroloji ve astronomi ile ilgili kitaplardan haberdar olmuşlardır. Bu alanda tercüme edilen ilk kitap yine Halid b. Yezîd'in gözetiminde olmuştur. Ancak bu alanda tercüme edilen kitapların mahiyetleri ve müellifleri tam olarak bilinmemektedir. Bu kitaplar astronomiden çok astroloji ile ilgili eserlerdir. Emevî halifeleri, savaşlarda faydalanmak amacıyla astrologları kendi yakınlarında tutmuşlardır. Emevî halifelerinin ilgi gösterdiği bu kişilerin, astronomi âlimi olmalarından ziyade astroloji tahminleri yapan insanlar olduklarını belirtmek gerekir.¹²⁴

Müspet ilimlerin tercüme aracılığıyla İslam toplumuna böylesine yoğun giriş yaptığı bir dönemde Emevî toplumunda pek tabii olarak felsefe de kendine bir yer edinmiştir. Felsefe ve tıp ile ilgilenen Müslümanlar, felsefi merkezlere gidip burada eğitim görmekten ziyade özel öğretmenler tutarak bu ilim dallarını öğrenmeye çalışmışlardır. Mesela Halid b. Yezîd İskenderiye'de bulunan bazı felsefe bilginlerini Şam'a getirtmiştir. Bunlardan biri olan Meryanus'tan özel kimya dersleri almıştır.

¹²² Hitti, 355; Fazıl Halil İbrahim, 189.

¹²³ Aycan ve Sarıçam, 139.

¹²⁴ Fazıl Halil İbrahim, 190.

Şam'da bu âlimler için bir de kütüphane kurdu muştur. Rivayetlere göre başta Aristo'nun eserleri olmak üzere birçok yabancı eserin ilk çevirileri de yine burada yapılmıştır.¹²⁵

1.2.2. Sanat İle İlgili İlimler

Bir dönemi kendi bağlamında ve doğru anlayabilmek için o dönemi tüm yönleriyle ele almak gerekmektedir. Emevîler Dönemi kültür dünyasını anlayabilmek, onun sanatsal alanda hangi dallarda ilmî faaliyetler yürüttüğünü bilmekle mümkün olabilmektedir.

Emevîler Dönemi sanat hayatında Araplar bir yandan kadim geleneklerinin en önemli ögesi olan şiir ile ilgilenmiş, bir yandan da musiki icra etmişlerdir. Bunlarla beraber edebiyat dalında nesir ve dil ile meşgul olmuşlardır. Meşgul oldukları tüm bu alanları İslam olgusu ile yorumlayarak ortaya ürünler koymuşlardır. Çünkü siyasi ve dinî hayatın yansımaları bu alanlarda da kendini göstermiştir.¹²⁶

Dil ve Edebiyat: Araplar İslam'dan sonra edebiyat, dil ve şiir gibi sanatsal alanlara Kur'ân ayetlerinin üslubunu ve manasını güzel bir şekilde anlayabilmek için önceki dönemlere nazaran daha çok önem vermişlerdir.¹²⁷ Çünkü İslam topraklarına fetihlerden sonra dâhil olan Arap olmayan milletlerin Arapçayı doğru kullanamaması sonucu fasih Arapçada bozukluklar meydana gelmiş ve mevalî tarafından Kur'ân'ın doğru anlaşılmadığı durumlar olmuştur.¹²⁸ Tüm bu sebepler ve Kur'ân dilinin Arapça olması, Arap dilinin gramer kurallarının etraflıca ortaya konmasını gerektirmiştir. İslam tarihinde gramer sahasında çalışan ilk nahiv uzmanı âlim, Ebû Esved ed-Düeli'dir (ö.94/688). Hz. Ali bu âlime cümlenin isim, fiil ve edattan oluştuğu bilgisini vermiş ve ondan Arap dili üzerine bir eser vermesini istemiştir. O da bu isteği gerçekleştirmiştir. Yazdığı eserin telifi, Emevîler Dönemi'nin kuruluş yıllarına denk gelmektedir.¹²⁹

Ebû Esved, Arapça nahiv kurallarını Süryanî yöntemlerini kullanarak düzenlemiştir. Çünkü o dönemde Araplar ve Irak'ta yaşayan Süryanîler arasında ilişkiler yoğundur. Nahiv kurallarının ortaya koyulduğu sıralarda Arapların, Irak'ta Keldânîler ve

¹²⁵ Aycan, 101.

¹²⁶ Laura Veccia Vaglieri, "Raşit Halifeler ve Emevî Halifeleri", çev. İlhan Kutluer, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton ve B Lewis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, 109

¹²⁷ Aycan, 128.

¹²⁸ Aycan ve Sarıçam, 125.

¹²⁹ Hitti, 337.

Süryanîler arasında buldukları bilinmektedir.¹³⁰ Bazı kaynaklar, Grek dil mantığından etkilenildiğini¹³¹ söylese de Arapların Yunanlılar ve Romalılardan önce dil çalışmalarına başladıkları hatta Arapçanın giderek bozulmasından ötürü erken başlamaya mecbur bırakıldıkları bilgisinin bulunduğu kaynaklar bu konuda daha makul görünmektedir.¹³²

Ebû Esved ile başlayan sarf ve nahiv ilmi, Basra ve Kûfe mektepleri uleması tarafından olgunlaştırılmış ve tamamlanmıştır. Bu iki mektebin sarf ve nahiv uleması şunlardır: İsa b. Ömer es-Sekafî (ö.149/766), Halil b. Ahmed (ö.175/791), Sibeveyhî (ö.180/793) ve Ebû Amr b. el-Âlâ et-Teymî'dir (ö.154/771).¹³³ Bu âlimler arasından en büyük dil bilgini kabul edilen isim Halil b. Ahmed'dir. Arap şiirinde aruzun kurucusu olan bu âlimin Kitabü'l-Ayn adlı bir nahiv eseri vardır. Talebesi olan Sibeyhî'nin de el-Kitab adlı gramer kitabı bulunmaktadır. Bu eser, ilk sistematik gramer kitabı olma özelliğini taşımaktadır.¹³⁴

Kur'ân'ın anlaşılması üzerine yapılan çalışmalar, Kur'ân merkezli bir edebiyatın da doğmasını sağlamıştır. Müslüman dünyasının edebiyatını etkileyen ve bir kimliğe büründüren Kur'ân-ı Kerim, Arap dünyasındaki Hristiyan ve Yahudilerin edebiyatlarını dahi etkilemeyi başarmıştır. Arapça konuşmayan milletler Emevî hâkimiyetine girdikten bir süre sonra Arapça olan edebî eserleri kendi dillerine uyarlamışlardır.¹³⁵

Emevîler Dönemi incelendiği zaman, edebiyatın bu dönemde hızlı bir gelişme gösterdiği görülür. Bu gelişmelerde Emevî halifelerinin edebî faaliyetleri desteklemelerinin önemine vurgu yapmakta fayda vardır. Çünkü dört halife döneminde bu alana önem verilmemiş ve ilerleme kaydedilmemiştir. Ama Emevîler Dönemi'nde durum tam tersine dönmüştür. Mesela bu dönemde edebi alanda somut bir ilerleyiş olarak edebiyat meclisleri oluşturulmuştur. Edebiyat meclisleri, Muâviye b. Ebi Süfyan'ın sarayında başlamış ve ondan sonra da hem ilim hem kültür alanında önemli bir müessese olarak devam ettirilmiştir. Abdülmelik b. Mervan, kendi döneminde edebî sohbetler ve törenler tertiplemiştir. Onun şairlerle yaptığı toplantıların tarihte ünü yaygındır.¹³⁶ Halifelerden başka valiler ve kumandanlar da şairleri ve hatipleri sevmiş ve

¹³⁰ Zeydan, 675.

¹³¹ Hitti, 337.

¹³² Zeydan, 675.

¹³³ Sırrı Üçer, İslam Medeniyeti Tarihi, İrfan Yayınevi, İstanbul 1969, 37.

¹³⁴ Aycan ve Sarıçam, 125.

¹³⁵ Gözütok, 52.

¹³⁶ Aycan ve Sarıçam, 126.

desteklemişlerdir. Emevî tarihinde şairlere önem vermeyen tek halife Ömer b. Abdülaziz olmuştur.¹³⁷

Emevî devri edebi sanatı büyük ölçüde şiire dayanmaktadır. Emevîler Dönemi, Arap şiirinin altın çağını ifade etmektedir. Bilindiği üzere cahiliye devri Araplarında şiir çok yaygındır. Şiir, Arap toplumunun hem tarihi hem de sosyo-kültürel kimliğini ortaya çıkaran bir vesikadır. Araplar, sosyal hayatta başlarından geçen sevinç ve kederleri bir şiir kimliğine büründürerek onlara edebi hüviyet kazandırmışlardır. Sevgiliye karşı duyulan hasret şiir ile dile getirildiği gibi, ölen birinin ardından verdiği ayrılık acısı da yine şiir ile ifade edilmiştir.¹³⁸ Bu münasebetle İslam'dan sonraki dönemlerde de şiirin Araplar arasında önem verilerek devam ettirilmesi tabii bir durumdur. Bu dönemde şiir, en önemli eğlence araçlarından biri haline gelmiştir. Özellikle saray ve konaklarda düzenlenen eğlencelerde şairler vazgeçilmez kişiler olmuşlardır. Emevî sarayında sadece Müslüman değil, gayrı müslim şairler de bulunmuş ve diledikleri gibi sanatlarını icra etmişlerdir.”¹³⁹ Şairler, bu dönemde İslam tarihinde ilk kez saltanat idaresi kuran Emevî Devleti'nin kitlelere karşı rejime destek bulma çabasının en büyük yardımcıları olmuşlardır. Halifeler, şairlerin toplulukları etkileme gücünü gözden kaçırmamış,¹⁴⁰ onları himayelerinde tutmuş ve kendilerine bol bol ikramda bulunmuşlardır.¹⁴¹

Emevî dönemi şiirlerinin konularına bakıldığında, Arap şiirinin Emevîler zamanında dinî, siyasî ve sosyal gelişmelerden etkilenerek yeni temalara yöneldiği görülür. Şiiri etkileyen önemli sosyal gelişmeler, daha önce de zikredildiği üzere fethedilen topraklarda Müslüman Araplarla diğer ırklardan olan ve ekseriyeti İslâm dinini yeni kabul eden toplulukların bir arada yaşamasına odaklı gelişmelerdir. Arap dilini öğrenen ve bu dille konuşup yazmaya başlayan bu topluluklar vasıtasıyla Arap şiirine kendi kültürlerinden ve medeniyetlerinden yeni mefhumlar girmiştir. Bu dönemde şiirin bütün türlerinde tesirini gösteren diğer bir husus da dinî motiftir. Cihad için yazılan şiirlerden çölü anlatan şiirlere kadar her türde İslâmî motifler kullanılmıştır. Öte yandan bu dönemdeki siyasî rekabet ve çalkantılar da şiire yansımıştır. Yine Emevî hânedanı,

¹³⁷ Üçer, 39.

¹³⁸ Eyüp Sevinç, “Emevîler Dönemi Siyasi İçerikli Şiir”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bingöl 2014, 4(8), 180.

¹³⁹ Mehmet Azimli, *İslam Medeniyeti Tarihi Ders Notları*, 48.

¹⁴⁰ Üçer, 38.

¹⁴¹ Algül, 148.

Zübeyrîler, Şîa ve Hâricîler'in siyasî fikirlerini sâvunan şairlerin bulunması ve itikadî mezheplerin ortaya çıkması da şiir üzerinde etkili olmuştur. Bu fırkaların her biri kendi inanç ve ilkelerini dile getiren meşhur şairler yetiştirmiştir.¹⁴²

Emevîler Dönemi şairlerine gelindiği zaman bu dönemde birçok sahada önemli şairlerin yetiştiği görülür. Mesela, metih alanında şiirler yazıp yöneticilerden yüksek bahşişler alan şairlerin başında Nusayb b. Rebâh, Kutâmî, Kâ'b b. Ma'dân ve Ziyâd el-A'cem gelmektedir. Söz konusu dönemde methiyeler kadar hicivler de ön plana çıkmıştır. Dönemin en önemli hiciv şairleri arasında İbn Müferriğ, Hakem b. Abdel ve Sâbit b. Kutne sayılmaktadır. Metih ve hiciv türünün her ikisinde şöhret kazanan şairler ise Emevîler Devrinin ve aynı zamanda Arap edebiyatının en büyük şairleri kabul edilen Ahtal, Ferezdak ve Cerîr b. Atıyye üçlüsüdür.¹⁴³ Her üçü de Irak'ta doğmuştur. Ahtal, (ö.92/710) Abdümelik b. Mervan döneminde Hristiyan bir saray şairidir. Yine aynı sarayda faaliyet gösteren diğer isim Ferezdak'tır (ö.114/732). Cerîr (ö.111/729) ise aynı dönemde vali Haccac'ın sarayında edebî faaliyetlerini yürütmektedir. Bu üç şair, nekaiz şairleri olarak anılmaktadırlar ve günümüzde dahi Arap şiiri araştırmalarında şiirlerine başvuru en büyük şairlerdir.¹⁴⁴ Emevîler Dönemi şiir akımlarından biri de bağımsız şiir ekolüdür. Bu ekolün en belirgin teması aşktır. Bu türün en büyük şairi Ömer b. Rebia'dır (ö.101/719). Bu ismin peşinden Cemil (ö.82/701) adlı şair gelmektedir. Cemil'in şiirleri şarkıcılar tarafından güfte olarak kullanılmıştır.¹⁴⁵

Emevîler Dönemi edebi hayatında şiirler kadar hitabet de yer edinmiştir. Hitabet, o dönemde şiir gibi fikirlerin yayılması, halka ve orduya heyecan verilmesi için bir vasıta olarak kullanılmıştır. Bu sanat, gelişimi ve kullanımı açısından kendinden önceki ve sonraki devirlerde dahi görülmeyecek yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.¹⁴⁶ Camilerde hutbelerde insanlara birtakım düşünceleri aşlamak adına kullanılmıştır. Dönemin ünlü hatipleri Hasan Basri, Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (İbâzî) (ö. 130/748), Ahnef b. Kays et-Temîmî (ö. 67/686-87) ve dönemin valilerinden Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'dir (ö. 95/714).¹⁴⁷

¹⁴² Yiğit, 96.

¹⁴³ Yiğit, 96.

¹⁴⁴ Aycan & Sarıçam, 129.

¹⁴⁵ Holt&Lewis, 109.

¹⁴⁶ Abdurrahman Başcı, *Emevîler Dönemi'nde Hitabet* (Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015, 94.

¹⁴⁷ Hitti, 338; Başcı, 130-138.

Emevîler Dönemi'nde başka bir edebi tür olarak nesir de gelişmiştir. Nesir, kültürel hayatın gelişiminde oldukça faydalı bir tür olmuştur. Nesir sahasına özellikle Arap olmayan halkların ciddi bir katkısı olmuştur. Çünkü nesir, onlar için etkili bir iletişim yolu olma özelliğini taşımaktadır. Bunda Abdülmelik'in resmi yazışma dili olarak Grekçe ve Pehlevince yerine Arapçayı zorunlu kılarak giriştiği ıslahatın büyük payı olmuştur. Bu sebeple beraber ilimlerin yazımında nesir türünün kullanılması da ilimle uğraşan mevaliyi nesre yönlendirmiştir.¹⁴⁸ Dönemin nesir eserleri ilmî kitaplar, divanlar, mektuplar ve hutbeler olmuştur.¹⁴⁹

Musiki: Musiki sahasına gelindiği zaman, bu türün Emevîler Dönemi'nde yıldızı parlayan faaliyet alanlarından biri olduğunu söylemek gereklidir. Gerek müzisyenlerin toplum içerisinde saygın bir yerde olması, gerek saraylarda özel olarak ağırlanması, gerekse bu mesleği icra edenlerin iyi para kazanıyor olması Emevîler Dönemi'nin müziğe olan bakışını ortaya sermektedir.¹⁵⁰

İslam öncesi dönemde Araplar, kervanlarıyla alakalı şarkılar, savaş türküleri, aşk şarkıları gibi musiki türlerine sahiptiler. İslam'ın doğduğu sıralarda toplumda def, flüt ve kaval kullanılmaktaydı. Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde bu çalgılara ek olarak nefesli, vurmali ve telli çalgılar eklenmiştir. Ayrıca bu devirde yapılan fetihlerle beraber Hicaz topraklarına cariye ve kölelerle beraber bazı musiki aletleri de getirilmiştir. Getirilen köleler ve onların daha önce bilinmeyen aletleri ile yeni metotlar geliştirilmiş ve şarkılar bestelenmiştir.¹⁵¹

Emevîler Dönemi'nde Mekke ve Medine, dinî ilimlerin merkezi olduğu kadar musikin de merkezi olmuştur. Bu bölgelerde kadın ve erkek sanatçılar yetişmiştir. Özellikle Medine'de müzik eğitimi veren okullar açılmış ve musiki akademik seviyeye ulaşmıştır. Ayrıca Sekîne bint Hüseyin gibi toplumun elit tabakası, kendi evlerini musiki eğlenceleri ve müzik eğitimi için açmışlardır.¹⁵²

Dönemin müzisyenlerine gelindiğinde bu dönemin en önemli isminin Yunus el-Kâtib (ö.135/752) olduğu bilinmektedir. Kendisi İslam tarihindeki musiki ilminin ilk

¹⁴⁸ Erkoçoğlu, 410.

¹⁴⁹ Aycan ve Sarıçam, 129.

¹⁵⁰ Aycan, 99.

¹⁵¹ Aycan&Sarıçam, 152.

¹⁵² Ebu'l Ferec el-İsfahanî, *el-Eğani*, tah. 'Abd 'Alî Muhennâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1992, XIX, 153.

eserlerini yazmıştır. Kitab'un Neğam ve Kitabü'l-Eğani adlı eserleri vardır. Bu eserler günümüze ulaşmasa da kendileriyle alakalı bilgilere İsfahanî'nin el-Eğani'sinde ulaşılmıştır.¹⁵³ Bu dönemde meşhur olan bir diğer isim ise Tuvays'tır (ö.92/710). Bu şahıs, Medine camiasının meşhur şarkıcılarından. Tarihte kadınlar gibi giyinip şarkı söyleyen ilk yabancı olarak tanınmaktadır.¹⁵⁴ Dönemin diğer isimleri İbn Süreyc (ö.108/726), el-Ğarid, İbn Muhriz (ö.95/715) ve Ma'bed'dir (ö.125/743).¹⁵⁵

Sonuç itibariyle Emevîler Dönemi ilmi çalışmaları Kur'ân ve sünnet üzere ağırlık kazanmış bir dönemdir. İlimlerin sınırları bu dönemde artık yavaş yavaş kesinleşmeye başlamıştır. Bunlara ek olarak fetihlerle birlikte İslam dünyasına -Arapların daha önce ilgilenmediği- yeni beşerî ilimler de girmiştir. Bu bölümde dönemin ilimleri tek tek ele alındıktan sonra bu ilimlerin hangi ortamlarda ve kimler tarafından eğitime tabi tutulduğunu öğrenmek dönemi anlamak açısından önemlidir.

¹⁵³ İsfahanî, IV, 390.

¹⁵⁴ Yahya Suzan, "Sadru'l-İslam ve Emevîler Dönemi'nde Musiki Hareketi", *SBarD Dergisi*, İstanbul 2009, S.13, 116.

¹⁵⁵ Ahmet Hakkı Turabi, İlk Dönem İslam Dünyasında Musiki Çalışmaları, ed. Ahmet Hakkı Turabi, *Türk Din Musikisi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 33.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM ORTAMLARI

Eğitim, toplumla yakından ilişkisi olan bir olgudur. Bireyleri toplum ortamında toplumsal değerlerle uyumlu olarak etkileme, söz konusu değerleri bireylere kazandırma sürecidir. Eğitimin olabilmesi için toplumsal bir ortamın olması koşulu vardır. Toplum ve toplumsal ortamlar ise eğitimi biçimlendiren ve belirleyen etkenlerdir. Durkheim' e göre her toplum eğitim anlayışını bir ortam olarak koşullandırmıştır. Bu yüzden her eğitim düzeni, içinde bulunduğu toplumun gereksinimlerine cevap vermektedir ve böylece toplumun bir anlatımı, bir ifadesi olmaktadır.¹⁵⁶

İslam medeniyetinde eğitim kurumları, diğer kurumlar gibi toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak gelişmiştir. İslam tarihinde eğitim için kullanılan kurumların en evvel pratik ihtiyacı karşılamak üzere çıktıkları, sonrasında ise ihtiyaç hâsıl oldukça geliştikleri bilinmektedir.¹⁵⁷ Emevîler zamanında eğitim öğretim için mekân olarak mescidler, kütüphaneler, saraylar, edebiyat salonları, kütüphaneler, ulema evleri ve dükkânları ve badiyeler gibi hayatın içinde olan, eğitim dışında toplumda başka işlevleri de bünyesinde barındıran yerler seçilmiştir. Bu yerlerden sadece saray, kütüphaneler ve edebiyat salonları Emevîler Dönemi'nde inşa edilerek eğitim hayatına kazandırılmışlardır.

Emevîler Devrinde ilim merkezleri fetihlerle beraber çeşitlenmiştir. Daha önceki dönemde var olan merkezlerden Hicaz bölgesinin iki kardeş şehri Mekke ve Medine'nin musiki ve şiir sanatlarının yuvaları haline gelmesine mukabil olarak, Irak bölgesinin kardeş şehri Basra ve Kûfe, İslam dünyasının en hareketli fikrî ve ilmî faaliyetlerinin yapıldığı merkezler halinde gelişmişlerdir.¹⁵⁸ Bu şehirlerin dışında İslam ilim dünyası bünyesinde Cündişapur, İskenderiye, Hatay, Buhara gibi eğitim merkezleri de bulunmaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, çev. Özcan Doğan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2010, 213.

¹⁵⁷ Adnan Demircan, "Eğitim", ed. Mehmet Azimli, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Bilay Yayıncılık, Ankara 2018, 103.

¹⁵⁸ Hitti, 336.

¹⁵⁹ Özkan, 50.

Emevîler Dönemi'nin eğitim anlayışını anlamak açısından dönemin eğitim mekânlarının ve ilme ev sahipliği yapan merkezlerinin bilinmesi çok önemlidir. Dönemin ilimlerinin tespit edilmesinin ardından eğitim görülen yerlerin ele alınması, bu ilimlerin nasıl ve hangi koşullarda aktarılıp öğretildiğine dair bizlere ipuçları sunacaktır. Bu ipuçları sayesinde Emevîler Dönemi eğitim hayatının mevcut durumunun tespitinin kolaylaşacağı düşünülmektedir.

Bu bölümde öncelikle eğitim mekânları ele alınacaktır. Ardından eğitim merkezlerine geçilecek ve buralarda ilimlerin ve eğitim mekânlarının durumu ele alınacaktır.

2.1. EĞİTİM MEKANLARI

2.1.1. Mescid/Camii

Mescid, Arapçada eğilmek, tevazu ile alını yere koymak anlamındaki sücûd kelimesinin kökünden türeyen secde edilen yer anlamında kullanılan bir mekân ismidir. İslâm'ın ilk dönemlerinde ibadethane için mescid kavramı kullanılırken, Cuma namazı kılınan ve minberi bulunan büyük mescidler için ise cami kavramı kullanılmıştır. Söz konusu kavramlar, Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadislerinde de bu anlamlarda kullanılmıştır.¹⁶⁰

İslam eğitim tarihi içerisinde mescidlerin önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti itibariyle inşa edilen bu yapı, İslam medeniyetinin kuruluşundan bugüne dek önemli birçok görevi üstlenmiştir. Mescid, Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla birlikte çeşitli etkinlik ve faaliyetlerin yerine getirildiği dinî, idarî ve sosyo-kültürel bir merkez olmuştur.¹⁶¹

Hz. Peygamber, Mekke'de İslamî tebliğ faaliyetlerinde bulunduğu için müşrikler tarafından baskı görmüş ve zulme uğramıştır. Bunun neticesinde miladi 610 yılında Medine'ye hicret etmiştir. Rasulullah, henüz hicret yolundayken Kubâ Mescidi'ni tesis etmiştir. Bu mescid, İslam tarihinde kurulmuş ilk mesciddir. Daha sonra Medine'ye

¹⁶⁰ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 46.

¹⁶¹ Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, S. 29, XV, 194.

vardığı zaman ise Mescid-i Nebevî'yi inşa etmiştir. Bu mescid, İslam medeniyetinin inşa edilmesini sağlayan önemli adımlardan biri olmuştur.¹⁶²

İslam tarihinde mescidlerin kurulma sebepleri hakkında üç görüş öne sürülmüştür. Bunlardan biri, Müslümanların komşu milletlerin havra ve kilise gibi yapılarının tesiri altında kalmalarıdır. İkincisi Beytü'l-Harâm'ın¹⁶³ örnek alınması sonucu oluşturulmasıdır¹⁶⁴ ki bu bir önceki sebebe göre daha kabule şayandır. Sonuncu sebep ise şahıs evlerinin insanlar için dar gelmesi, ibadet etmek için daha geniş bir alan ihtiyacı ve insanların birbirleriyle buluşma hürriyetlerinin sağlanmasıdır.¹⁶⁵ Bu sebepler arasında Beytü'l Harâm'ın örnek alınması ve ilk dönem bir ilim mekânı olan evlerin zamanla Müslümanların sayısının artması sebebiyle dar gelmiş olması düşüncesi daha makbuldür. Çünkü Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlar Beytü'l-Haram'a aşına oldukları için Medine'de onun prototipini yapmış olmaları doğal bir sonuçtur. Ayrıca Mekke döneminde Dârü'l-Erkâm (Erkâm'ın Evi) bir eğitim öğretim merkezi olarak kullanılmıştır. Hicretten sonra Medine dönemine gelindiğinde bazı evlerin küçük gruplar arasında ilmi sohbetler için kullanıldığı¹⁶⁶ bilirse de bu dönemde tüm Müslümanlara bir anda eğitim verebilmek için evler yeterli olmamıştır. Sayısı fazla olan Müslüman nüfusa İslam'ı evlerde öğretmenin zorluğu doğal olarak mescid inşasını zorunlu kılmıştır.

Mescidler, daha Hz. Peygamber döneminde kuruldukları günden itibaren İslam toplumunda önemli bir misyona sahip olmuşlardır. Müslümanlar, tarih boyunca mescidin fonksiyonları konusundaki ufuklarını daima geniş tutmuşlardır. Onu ibadet yeri, ilim müessesesi, kazâ¹⁶⁷ dairesi, ordu karargâhı ve elçi kabul edilen makam gibi amaçlarla kullanmışlardır.¹⁶⁸

Mescidlerin en önemli işlevi, hiç şüphesiz insanların özgürce ibadet ettikleri ibadethane olmalarıdır. Bu işlevi Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın adı anılan, sabah akşam tesbih edilip namaz kılınan evler¹⁶⁹ olarak zikredilmiştir. Mescidlerde günlük olarak vakit

¹⁶² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2017, 159.

¹⁶³ Mekke'de Kâbe'nin bulunduğu sahadaki mescidin adıdır.

¹⁶⁴ Ziya Kazıcı, *İslam Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2018, 21.

¹⁶⁵ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1983, 96.

¹⁶⁶ Sarıçam, 382.

¹⁶⁷ Kazâ, yargı çevresidir.

¹⁶⁸ Çelebi, 96.

¹⁶⁹ Nûr 24/36.

namazları, haftalık olarak ise Cuma namazları kılınmıştır. Ayrıca Müslümanlar için itikâf alanı da olmuştur.¹⁷⁰

İslâm'da din ve devlet ayrımı söz konusu olmadığından, Hz. Peygamber bir taraftan Müslümanların dinî konuda imamı ve rehberi; diğer taraftan da idarî hususlarda onların lideri olmuştur. Mescid-i Nebevî bu yüzden bir ibadethane olmak dışında bir idare merkezi de olmuştur. Hz. Peygamber Arap kabilelerinin heyetlerini burada kabul etmiş, onlara dinî konuları anlatmış ve tavsiyelerde bulunmuştur. Müslümanların siyasi idaresi uzun bir süre mescid üzerinden yürütülmüştür. Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde gerek halifeler, gerekse valiler aynı uygulamayı sürdürmüşlerdir. Özellikle idareciler Cuma günleri camide hem Müslümanlara namaz kıldırılmışlar, hem de iletilmek istedikleri konuları halka duyurmuşlardır. Müzakere edilecek meseleler, halkla görüşülerek karara bağlanmıştır. Bu suretle cami; halkın, idari makama her türlü istek ve şikâyetlerini iletebildiği, idarecinin de halkı ile bütünleşebildiği bir zemin oluşturmuştur. Cuma ve bayram namazları, bu bütünleşme çabaları için en iyi fırsat olmuştur. Zira bu namazlarda okunan hutbenin önemi büyüktür. Çünkü hutbe, idari ve askeri kararların duyurulduğu ve olaylar hakkında resmi görüşün açıklandığı iletişim kanalı olmuşlardır. Bu itibarla, camilerin özellikle de Cuma kılınan camilerin, halk ile idare arasındaki fonksiyonel etkileşimi artmıştır.¹⁷¹

Siyasi idarenin bir başka ayağı olan askeri fonksiyon da mescid üzerinden sivil idare ile eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Mescidde savaş konseyleri toplanmış, ordu ile kararlar alınmış¹⁷², hatta savaştan getirilen yaralı askerler burada tedavi edilmiştir. Aynı şekilde İslâm'ın ilk dönemlerinde cami, kazaî/adlî işlerin görüldüğü yer olmuştur. Hz. Peygamber halkın hukukî meselelerini burada çözmüştür. Bu uygulama, uzun bir süre mahkeme binaları yapılmaya dek sürmüştür.¹⁷³

Yukarıda sıralanan fonksiyonlardan daha yaygın ve daha etkili olanı, eğitim-öğretim ile ilgili olanıdır. İslâm'da eğitim-öğretimin mescidlerle çok yakın bir ilişkisi vardır. Çünkü Hz. Peygamber, mescidde hem inananlara namaz kıldırılmış, hem de İslâm'ın emirlerini onlara öğreterek onlara muallimlik yapmıştır. Ashab-ı Kirâm,

¹⁷⁰ Şaban Öz, "Mescid/Cami", ed.Eyüp Baş, *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 261.

¹⁷¹ Akın, 196.

¹⁷² Öz, 266.

¹⁷³ Akın, 195.

mescidin içinde halkalar oluşturarak onun talimi ile ilim sahibi olmuşlardır. Ayrıca sahabilerin kaldığı ve mescide bitişik olan suffe, yatılı bir okul olma misyonunu üstlenmiştir. Mescid-eğitim ilişkisi bağlamında suffe, İslam eğitim tarihi için önemli bir merhalelerdir.¹⁷⁴

Mesciddeki öğretim faaliyetleri *meclis* kelimesiyle ifade edilmiştir. Öyle ki Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki dersleri meclisü'l-'ilm olarak anılmıştır ki bu, ilk sırada Hadis derslerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bu meclislerde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "halka" denilmiştir.¹⁷⁵ Hz. Peygamber, bu halkada toplanan sahabeye İslam'ın ilke ve prensiplerini öğretmiştir. Bunun dışında sahabe, bu meclislerde okuma-yazma da öğrenmiştir.¹⁷⁶

Sivil eğitim konusunda mescidlerin olumlu etkisi her devirde kendini hissettirmiştir. Halkın eğitiminin yaygınlaşması ve süreklilik kazanması, mescidler sayesinde olmuştur. Mescid ve camilerde tarih boyunca kadın, erkek, çocuk, yaşlı ve genç demeden bütün Müslümanlara düzeylerine göre eğitim verilmiştir. Hz. Peygamber, yaşadığı müddette mescidin öğretmenliğini kendisi üstlenmiştir.¹⁷⁷ Dört halife döneminde fetihlerle genişleyen İslam topraklarında yeni camiler inşa edilmiş ve her bir camiye bir sahabî öğretmen olarak görevlendirilip gönderilmiştir. Hatta atanan her vali, halkın eğitiminden mükellef tutulmuştur. Örneğin Amr b. As Fustat'ta, Ukbe b. Nâfi Kayrevan'da halife Hz. Ömer tarafından görevlendirilmiş ve kendilerine maaş bağlanmıştır.¹⁷⁸

Emevîler Dönemi'ne gelindiği zaman, mescidlerde eğitim anlayışının devam ettiği görülmektedir. Fakat bu eğitim, önceki dönemlerdeki gibi görevlendirme ile yapılmamıştır. Devlet, eğitime resmi anlamda bir destek sağlamadığı için âlimler camilerde gönüllü bir eğitim hareketi yürütmüştür. Bu dönemde camilerde oluşturulan ilim halkalarında âlimler, ilgi alanlarına göre dersler vermişlerdir. Bazı âlimler Kur'an tefsirine yoğunlaşırken, bazıları hadis, bazıları da kıraat ilminin öğretimine

¹⁷⁴ Kazıcı, 21.

¹⁷⁵ Buhârî, İlim, 8.

¹⁷⁶ Sariçam, 383.

¹⁷⁷ İsmail Racî el-Farukî ve Luis Lamia el-Farukî, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu, İnkılab Yayınevi, İstanbul 1999, 172.

¹⁷⁸ Hitti, 353; Akın, 201.

yönelmişlerdir. Ders halkaları, toplumun her kesimine açık olmuştur. Öyle ki bir halkada muallim olan biri, başka bir halkada talebe olarak bulunabilme imkânına sahip olmuştur. Halka açık olan bu derslere aktif öğrenci olarak katılmak mümkün olabildiği gibi dinleyici olarak katılmak da mümkündür. Derse katılmak için anlatılan konuya ilgi duymak yeterlidir. Derslerin kendisi üzerinde faydalı olmadığını düşünen talebelerin dersi bırakma özgürlüğü vardır. Bu dönemde bir âlimin mescidde ders verebilmesi için ilmî bilgisinin halk nazarında itibar görmesi yeterlidir. O yüzden ilgi gören âlimler, Emevîler Dönemi'nde tabiîn tabakasını yetiştiren yetkin isimler olmuşlardır.¹⁷⁹

Mescidde verilen derslerin belirli bir programı veya ders saati olmamıştır. Dersler genelde sabah namazından sonra başlatılmıştır. Ders halkaları, ders veren âlimin boş vakitlerine göre oluşmuştur. Çünkü bu dönemde gönüllü yürütülen tedrisat, karşılığında maaş alınmadığı için âlimleri işlerini kazanmak üzere başka işlerde çalışmaya mecbur bırakmıştır. Bu da onların sabahtan akşama kadar ilimle meşgul olmalarını zorlaştırmıştır.¹⁸⁰

İlim halkalarının ders konularını hocaların ihtisas alanında olan konular oluşturmuştur. İşlenen konular genelde hadis, kelim, fıkıh gibi dönemin dinî ilimleri olmuştur. Emevîler Dönemi'nde önceki dönemlerden farklı olarak mescidlerde dinî ilimlerle beraber beşerî ilimler de yer almıştır. Örneğin şiir, edebiyat ve Eyyâmü'l Arap¹⁸¹ ile ilgili dersler işlenmiştir. Mesela Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Mescid-i Nebevî'deki halkasında sık sık Arap şiiri konulu dersler işlemiştir.¹⁸² Yine ünlü şairlerden Ferezdak, Medine'ye geldiği zaman Mescid-i Nebevî'de oturup, etrafında toplanan halka şiirler okumuş ve onlarla bu konuda sohbetler etmiştir.¹⁸³ Ayrıca yine bu dönemde mescidlerde müzik ve şarkı eleştirileri yapıldığı da kaynaklarda yer almıştır.¹⁸⁴

Derslerin işleniş şekline gelince, Kur'ân ve Hadis dışındaki dersler daha çok talebelerin sorduğu sorulara muallimin verdiği cevaplar şeklinde devam etmiştir. Bu dönemde de eğitim, genel itibariyle şifahi olmuştur. Ama dinlemekle yetinmeyen bazı

¹⁷⁹ İsfehani, XVII, 153.

¹⁸⁰ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 88.

¹⁸¹ Câhiliye devrinde ve İslâmiyet'in ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar için kullanılan bir tabir.

¹⁸² Önkal ve Bozkurt, 46.

¹⁸³ İsfehani, I, 337.

¹⁸⁴ İsfehani, I, 296.

talebelerin hocalarının verdiği cevapları kaydetmeleri sonucunda ilim halkalarına ait kitaplar oluşturulmuştur.¹⁸⁵

Emevîler Dönemi'nde inşa edilen camilere gelindiği zaman, bu dönemde fethedilen her şehre ya bir mescid yapılmıştır ya da kılıç hakkı olarak eski mabetler mescide dönüştürülmüştür. Bu dönemde yapılan en ünlü cami Şam Emevîyye Camii'dir. Bu cami, Velîd b. Abdülmelik tarafından yaptırılmıştır.¹⁸⁶ Bu cami, Timur tarafından kasten yıkıldığı için günümüze ulaşamamıştır.¹⁸⁷ Bunun dışında Kuzey Afrika'nın fethinden sonra Ukbe b. Nâfi (ö. 62/682) tarafından Tunus'ta Kayrevân Camii inşa edilmiştir. Bu cami günümüzde Sidî Ukba adıyla anılmaktadır. Yine burada Zeytune Camii inşa edilmiştir. Miladi 691 senesinde Kudüs'te ise halife Abdülmelik tarafından Kubbetü's-Sahra Camii yaptırılmıştır. Bu cami, Emevîler Devrinin en büyük mimari eseridir.¹⁸⁸

2.1.1. Küttablar

Küttab, kelime olarak yazdırmak ve yazı öğretmek anlamına gelen 'et-tektîb' kelimesinin kökünden türemiştir. Küttab, yazı öğretimi yapılan yerdir. Cahiliye döneminden itibaren varlığı bilinen bu yerler, ekseriyetle okuma yazma öğretimi üzerinde yoğunlaşmıştır. İslamiyet'in gelmesinden sonra bazı küttablar çocuklara Kur'ân-ı Kerim okumayı da öğretmeye başlamışlardır.¹⁸⁹ Küttablar, temel bilgilerin öğretilmesi açısından günümüz ilkokulları ile benzer yapıda bir eğitim yeridir.

Emevîler Dönemi'nde fetihlerle ulaşılan her bir şehirde küttablara rastlamak mümkündür. Hatta bazı kaynaklar küttabların köylere dahi ulaştığını bildirmiştir.¹⁹⁰ Bu dönemde küttab eğitimi hem erkek hem de kız çocuklarına yönelik verilmiştir. Küttablar, toplumun her kesiminden çocuğun okuyabildiği bir okuldur. Hatta cariye ve köleler dahi bu okula gidebilmektedir. Çoğunlukla camilerde veya camilere bitişik odalarda, bazı zamanlarda da öğretmenlerin evlerinde eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Bu dönemde kilise ve havraların yan taraflarına bitişik odalarda eğitim veren küttabların dahi varlığı bilinmektedir. Çocuklar buralarda on yaşına kadar eğitime tabi tutulmuşlardır. Küttabtan

¹⁸⁵ Aycan, 89.

¹⁸⁶ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, 172.

¹⁸⁷ Üçer, 87.

¹⁸⁸ Dağ ve Öymen, 77.

¹⁸⁹ Çelebi, 38.

¹⁹⁰ Dağ ve Öymen, 67.

mezun olan çocuklar, kendi isteklerine bağlı olarak daha sonra mescidlerde ilim halkalarında eğitimlerine devam edebilmektedir. Böylece küttab, hem toplumun okuma-yazma ve din öğrenimi gördüğü bir merkez, hem de daha ileri seviye ilimlerin öğrenimine hazırlık aşaması olarak hizmet görmüştür.¹⁹¹

Küttablarda öğretilen konuların detaylarına indiğimiz zaman konuların yazı, hesap, feraiz, nahiv, aruz, şiiri tarih ve Kur’ân-ı Kerim olduğunu görebiliriz. Bunlara ek olarak çocuklarına özel bir hoca tutan velilerin silah kullanma, ata binme, müzik, hendese ve tıp gibi konuları da hocadan talep ettiği bilinmektedir. Emevîler Dönemi’nde ulemanın aksine küttab hocaları hizmetlerine karşılık olarak velilerden belirli bir ücret almışlardır.¹⁹² Küttab hocaları bu dönemde ağırlıklı olarak mevalî kesimden görevlendirilmiştir.¹⁹³

Bu dönemde derslerin işleme şekline gelince, küttab öğrencilerinin her birinin kendine ait levhalarının bulunduğu ve çocuklar sabahları okula gittikleri zaman bu levhaları götürüp derslerini kaydettikleri bilinmektedir. Derste örnekler, ayetler üzerinden verilerek konular işlenmiştir. Daha sonra levhalara yazılan ayetler icane adı verilen kaplarda yıkanarak çıkan su çukurlara dökülmüştür. Dönemin öğrenme sistemi ezbere dayalı olduğu için çocuklara ayet, Hadis, darb-ı mesel ve şiir ezberletilmiştir.¹⁹⁴

Emevîler Dönemi’nde ilk kez ortaya çıkan saray ve burada yürütülen eğitim faaliyetleri, küttab eğitiminin de saraya eğitimine dâhil olmasını sağlamıştır. Saraylarda halifelerin ve valilerin çocuklarına okuma-yazma becerisi ve birtakım ahlaki değerler gibi hususları kazandırması amacıyla hocalar tutulmuştur. Sarayda öğretim yapan hocalara müeddib denilmiştir.¹⁹⁵ Bu konu, “Saraylar ve Edebiyat Salonları” adlı başlıkta daha detaylı yer verileceğinden ötürü burada tekrara düşmemek adına bu kadar bilgi yeterli görülmüştür.

¹⁹¹ Seyyid Hüseyin Nasr, 66.

¹⁹² Aycan, 109.

¹⁹³ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevalî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, 105.

¹⁹⁴ Aycan, 83.

¹⁹⁵ Çelebi, 49.

2.1.3. Saraylar ve Edebîyat Salonları

Hükümdarların veya devlet başkanlarının yönetim merkezi olarak kullanılan saraylar, İslam dünyasında ilk defa halife Muâviye zamanında yapılmaya başlanmıştır. Emevîler öncesinde Hz. Peygamber ve ardından dört halife, yönetim merkezi olarak mescidleri tercih etmişlerdir. Fakat sonrasında Hz. Ali'nin ölümü ile başa geçen Muâviye b. Ebû Süfyan, önce devletin merkezini Medine'den Şam'a taşımış, ardından burada Emevîye Camii'nin yanına Kasr'ul Hudrâ adlı sarayı yaptırmıştır. Bu saray, hem devletin idari işlerinin yürütüldüğü bir merkez hem de içinde bulundurduğu arşiv ve kütüphanesiyle bir ilim yuvası olmuştur. Muâviye'nin başlattığı bu gelenek, daha sonraki halifelerin dönemlerinde de devam ettirilmiştir. Emevîler Dönemi'nde yaptırılan saraylar şunlardır; Kusayr-ı Âmra Sarayı, Kasr-ı Burku, Minya, Kasru'l Harana, Kasru'l Hayr ve Mışatta Sarayı'dır.¹⁹⁶

Emevî halifeleri geleceğin devlet yöneticileri olacak olan çocuklarının eğitimini saraylara taşımışlardır. Her halife kendi döneminin en ünlü hocalarını sarayda maaşlı olarak istihdam etmiştir. Hatta başkentteki bu durum eyalet merkezlerinde de yaşanmıştır. Eyalet valileri de halifelerin yaptığı gibi çocuklarını kendi saraylarında özel hocalar tarafından eğitmişlerdir. Örneğin, Ziyâd b. Ebihi (ö.52/672), gramerin kurucusu olarak anılan Ebu Esved ed-Düelî'yi çocuklarının özel hocası olarak sarayında görevlendirmiştir.¹⁹⁷

Sarayda görev yapan eğitimcilere müeddib denilmektedir. Müeddibler, daima sarayda hazır bulunmuş ve çalışmalarında sürekli destek görmüşlerdir.¹⁹⁸ Saraylarda belirli bir ders programı veya müfredat mevcut değildir. Öğretim programlarının, öğrencinin geleceğine ve ileride kendisini bekleyen vazifelere uygun bir şekilde olması gerektiği şüphesiz önemli bir gerçekliktir. Bunun için, halifelik ve valilik saraylarında özel bir eğitim programı tatbik edilmiştir. Bu programlar çocukların babaları tarafından belirlenmiştir. Babalar yani halifeler, çocuğuna uygun olduğunu düşündüğü bahisleri ders konusu olarak seçerek çocuğunu müeddibin tedrisine bırakmıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Haşim Şahin, "Saray, Enderun, Harem", *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 121-123.

¹⁹⁷ Söylemez, 103.

¹⁹⁸ Ignaz Goldziher, "İslam'da Eğitim", çev. Mehmet Said Hatipoğlu, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1988, 81.

¹⁹⁹ Çelebi, 49.

Babalar tarafından belirlenen programlara örnek olarak Abdülmelik b. Mervân'ın çocuğunun müeddibine yaptığı tavsiyeye yer verebiliriz.

“Onlara Kur’ân-ı Kerim’i öğrettiğin gibi doğruluğu da öğret. Onları düşük karakterli kimselerden uzak tut. Zira onlar, patavatsız ve edebî kit kimselerdir. Hizmetçilerden de uzak tut. Onlar da çocuğun ahlakını bozarlar. Saçlarını kestir, boyunları kalınlaşsın. Sık sık et yemeği yedir ki kuvvetlensinler. Şiir de öğret, incelsinler ve ruhen kuvvetlensinler. Dışlerini misvakla iyice yıkamalarını tembih et. Suyu yavaş yavaş içsinler, bir nefeste içmesinler. Eğer onları dövüp azarlama ihtiyacı duyarsan, bunu, hizmetçi ve arkadaşlarından kimsenin görüp hissetmediği yerde yap. Aksi takdirde onu hafife alırlar.”²⁰⁰

Başka bir örnek de Hişam b. Abdülmelik'in, oğluna müeddib seçtiği Süleyman el-Kelbî'ye öğretmesi gereken konuları aktardığı şu konuşmadır:

“ Benim bu oğlum, gözümün bebeğidir. Seni, onun terbiyesine memur ediyorum. Allah'tan korkman ve emaneti yerine getirmen lazımdır. Sana birinci tavsiyem; ona, Allah'ın Kitab'ını iyice öğretmendir. Sonra şiirlerin en güzelini rivayet et. Onu Arap kabileleri arasına götür ve onların yarayışlı şiirlerini al. Ayrıca ona haram ve helali tanı. Hutbe ve megazi cinsinden bir kısım şeyleri de öğret.”²⁰¹

Bu nakillere binaen saray eğitiminin genel ilkeleri hakkında birçok yorum yapılabilir. Mesela sarayda görevlendirilmiş olan müeddibler çocukların ilmi kadar adabından da sorumludurlar. Günlük hayatlarında her bir ortam için nasıl bir davranış sergileyeceklerini öğretmekle de yükümlüdürler. Ayrıca aktarılan bu parçadan anlaşılan dikkat çekici bir diğer husus ise, halife çocuklarının tek başına eğitim almadıkları, birkaç çocuğun olduğu bir ortamda eğitilmeleridir.

Saraylarda eğitimin işleyişi ise iki aşamalıdır. Birinci aşama ilk eğitim olarak adlandırılabilir. Saraylarda ilk eğitimle ilgili programlar zamana göre değişebilme özelliğine sahiptir. İlk eğitimin programı yukarıda bahsettiğimiz üzere babalar tarafından oluşturulmuştur. Öğrenci bu kademedeki çocukluk çağını atlattıncaya kadar bilgi almaya

²⁰⁰ Çelebi, 50, “İbn Kuteybe, Uyûn’ul-Ahbâr, II, 167’den naklen.

²⁰¹ Çelebi, 51-52.

devam eder. Birinci aşamayı tamamlayan öğrenci artık küttab talebesi seviyesinde bilgi kazanmıştır. İkinci aşamaya gelen çocuk, ya sarayda öğrenimine aynı düzende devam eder ya da camilerde ders halkalarında yetişen talebelerin gördüğü dersleri görerek ilim hayatını devam ettirir.²⁰²

Emevî saraylarında halife çocuklarının eğitimi ile beraber yapılan bir diğer ilmî etkinlik ise halifelerin kurduğu ilim meclisleridir. Bu meclisler edebî meclislerdir. Söz konusu meclisler, halife Muâviye zamanında her akşam yapılan tarih konulu toplantılarla başlamıştır. Aynı temadaki toplantılar halife Yezid zamanında da aynı çizgide devam etmiştir. Yezid'den sonra ise bu toplantılar, şiir ve edebîyat temalarına yönelmeye başlamıştır. İşte bu değişiklikten ötürü bu toplantılar edebî meclis, toplantıların yapıldığı yerler ise edebîyat salonları adını almıştır.²⁰³

Edebîyat salonlarının başlangıcı olarak, Hz. Peygamber'in (sâv) ve ilk halifelerin çeşitli konularda çevresinde bulunanların görüşlerine başvurduğu meşveret meclisleri gösterilmiştir. Bu dönemlerin meclislerinde halife halkla beraber istişareye yönelik toplantılar yapmıştır. Dört halife devrindeki toplantılar herkese açıktır. Toplantıya katılma veya toplantıyı terk etme hususunda katılımcılar hürdür. Bu toplantılarda halifeye “Ya Halifetü Rasulillah”²⁰⁴ deyiimi ile hitap edilmiştir. Toplantıya katılanlar ya mütevazı bir sergi veya hasır üzerine ya da kuru bir yere oturmuşlardır.²⁰⁵

Emevîler Dönemi'nde dört halife dönemine kıyasla şekilsel olarak sadelik kaybedilmiştir. Toplantı yerleri, sohbet konuları ve katılımcı profili bakımından Emevîler Dönemi çok daha farklıdır.²⁰⁶ Mesela Emevîler Dönemi edebî meclislerinin kendine özgü birtakım kuralları vardır. Bu kurallara göre edebîyat salonlarına herkes girememektedir. Edebî meclislere gidenler belirli kriterlere göre davet almış kimselerdir. Bu kişiler bu toplantılar için belirlenmiş özel elbiseleri giymek zorundadır. Herkesin sınıfına göre mecliste belli bir yeri vardır. Meclisin oturumu halife tarafından açılır. Halife oturumu

²⁰² Ziya Kazıcı, 343.

²⁰³ Söylemez, 106.

²⁰⁴ “Ey Allah'ın Rasulünün Halifesi” manasında kullanılan hitap.

²⁰⁵ Çelebi, 64.

²⁰⁶ Adnan Adıgüzel, “İslamiyet'in İlk Dönemlerinde Eğitim-Öğretim”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2001, S.2, 54.

açtığıında mutlak sessizlik ve dikkat kurallarına uymak esastır. Tartışmaya katılanlar sade bir dille, sakın ve ölçülü bir sesle konuşmak zorundadır. Söz kesmek yasaktır.²⁰⁷

Oturan şahsın sağındaki, solundaki ve arkasındakilere iltifat etmesi ve elini veya diğer azalarını sallaması yasaktır. Toplantıda hiç kimse ile gizli konuşma yapılamaz ve kimseye işaretle bir şeyler anlatılmaz. Toplantı esnasında halifenin isteği dışındaki hiçbir kitap okunamaz ve izinsiz not tutulamaz. Meclistekiler kendilerine bir şey sorulmadığı müddetçe konuşamazlar. Konuşurken insanların duyabileceği düzeyde alçak bir ses tonu kullanmak zorunludur. Toplantıda sohbet esnasında halifeye “Ya Emir’al Mü’minin”²⁰⁸ hitabını kullanılmalıdır. Halifeye konuştuğu sözü tekrar ettirmek ayıp sayılmıştır. Bu yüzden mecliste dinleyici olarak oturan kişinin halifeye iyi kulak vermesi lazımdır.²⁰⁹

Toplantı halifelerin bazı söz ve işaretleriyle bitirilmiştir. Mesela halifenin “epey geç oldu” demesi toplantının dağılmasına işaret sayılmaktadır. I. Muâviye toplantıyı böyle dağıtmıştır. Abdülmelik b. Mervan ise, bastonunu yere atmakla, Velid b. Abdülmelik ‘Allah’a ısmarladık’ demekle toplantıyı bitirme işareti vermişlerdir.²¹⁰

Bu dönemin edebî meclislerinde cereyan eden tartışma konuları ağırlıklı olarak edebîyat ve dilbilim konularına aittir. Ama Muâviye ve Hişam gibi halifelerin ünlü bilginleri saraylarına davet ederek, onlarla Arap tarihini, önemli savaşları, yabancı hükümdarların yaşamlarını, idarelerini ve devlet düzenlerini müzakere ettikleri de bilinmektedir. Bunların dışında şiir müzakereleri de yapılmıştır.²¹¹ Burada kültürün tekâmülüne hizmet ve maarifin yayılmasına gayret noktasında dört halife dönemindeki meclisler ile Emevîler Dönemi edebî meclisleri ortak bir noktada buluşturulabilir.

Emevîlerin son dönemlerine bakıldığında, bu meclislerin konuları ve katılımcıları bakımından büyük bir değişime uğradığı görülmektedir. Son dönemlerde ilmi toplantıların yerini eğlence meclisleri almıştır. Özellikle Velid b. Yezid zamanında dönemin ne kadar ünlü müzisyeni varsa hepsi sarayda toplanmıştır. O dönemde bu kesime halifeler ciddi bir bütçe ayırmıştır.²¹²

²⁰⁷ Dağ ve Öymen, 89.

²⁰⁸ “Allah’ın Rasulünün Halifesi” hitabı yerini, “Ey Mü’minlerin Emiri” hitabına bırakmıştır.

²⁰⁹ Çelebi, 66.

²¹⁰ Algül, III, 149.

²¹¹ Dağ ve Öymen, 89.

²¹² Söylemez, 107.

Emevîler Dönemi'nde halifelîğin babadan oğula geçmesinin bir sonucu olarak, veliahtların eğitimi önemli bir gündem konusu olmuştur. Bu yüzden halifeler ve devlet başkanları çocuklarının eğitimi için İslam eğitim tarihinde ilk kez saray eğitimi geleneğini başlatmışlardır. Kendi ilmî gelişmelerini devam ettirmek için ise yine saraylarda edebiyat salonlarını eğitim hayatına kazandırmışlardır. Kurulan bu yeni düzen, kurumsallaşma yolunda Abbasî Devleti'ne örneklik teşkil etmiştir.

2.1.4. Gayri Müslimlerin Eğitim Alanları

Emevî toplumu, daha önce de değindiğimiz üzere Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bu dönemde Müslüman olmayan kesimden kasıt Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecûsîler'dir.²¹³

Yahudiler, resmi olarak Hz. Ali döneminde halifenin izni ile Sura'da gaonluğun²¹⁴ kurulmasıyla eğitim faaliyetleri yürütmeye başlamışlardır. Yahudi tarihinde ilk olarak 'Talmud'²¹⁵ çalışmalarının yapıldığı ilim merkezlerine *yeşiva* yani *akademi* denmiştir. Bu akademiler dinî ve siyasi meselelere yön veren ilim adamları yetiştirmiştir. Akademi başkanlarına *gaon* adı verilmiştir. Gaonlar, Yahudi eğitim-öğretim kurumlarının en üst otoritesi olarak kabul edilmişlerdir. Gaonların akademiye atanmalarını siyasi olarak sağlayan kişilere ise *re'sü'l-câlût* adı verilmiştir. Re'sü'l-câlûtlar, Emevîler Dönemi'nde Yahudilerin devlet nezdindeki resmi temsilcileri veya başka bir deyişle elçileri olmuşlardır. Emevîler Dönemi'nin Yahudi akademilerinin gaonları yine bu söz konusu re'sü'l-câlûtlar tarafından atanarak görev yapmışlardır. Göreve bir tören ile başlayan gaonlar, akademilerde Yahudi şeriatı üzerine dersler vermişlerdir. Emevîler Dönemi'nde Yahudi çevrelerinde gaonlar, re'sü'l-câlûtlardan daha itibarlı bir mevki kazanmışlardır. Çünkü devlet, desteğini önceki dönemlerin aksine bu dönemde gaonlara kaydırmıştır. Söz konusu destek ile gaonlar, dönemin dinî otoritesi olmuşlardır.²¹⁶

²¹³ Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, 49

²¹⁴ Gaon, *Kitâbü'l-Emânât ve'l-i'tikâd* adlı eserlerin sahibi olan Saadiya Gaon adlı Yahudi âlimden miras kalan bir isimdir. Yahudi akademilerinde eğitim veren akademisyen din adamlarıdır.

²¹⁵ Yahudi sözlü geleneğinin ve Rabbânî hukukunun temel eseri.

²¹⁶ Nuh Arslantaş, *Emevîler Dönemi'nde İslam Dünyasında Yahudiler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, 170-173.

Yahudilerin din eğitimi verdiği bir başka eğitim yeri ise Betha Midraş²¹⁷'lardır. Bu yerler Hz. Peygamber döneminden Emevîler'e kadar süregelen bir mekândır. Buralarda daha çok okuma-yazma öğretilmiş ve Tevrat okutulmuştur.²¹⁸

Yahudi ilim tarihinde günümüz tabiriyle bu okulların müfredatında ağırlıklı olarak dinî konular yer almıştır. Özellikle 'Sözlü Kanun' bütün ayrıntılarıyla müfredatın tamamını kaplamıştır. Ayrıca akademilerde haftalık ve yıllık toplantılar yapılmış ve bu toplantılarda vaaz türü uygulamalar yapılmıştır. Öğrenciler cemaate hizmet verebilecek din adamları olarak yetiştirilmişlerdir. Bu düzen, Emevîler Dönemi'nde de devam ettirilmiştir.²¹⁹

Hristiyan halka gelince, bu kesimin eğitim hizmetlerini kiliseler üzerinden yürüttüğünü belirtmemiz gerekmektedir. Kiliseler, dinî eğitim ve okuma-yazma alanlarında eğitim vermişlerdir. Rahipler, hem din adamı hem muallim olarak görev almışlardır. Emevîler Dönemi'nde fethedilen ülkelerdeki kiliselerde çocuklara ve yetişkinlere eğitim verildiği bilinmektedir. Bu bilgiyle beraber okuma-yazma faaliyetlerinin kiliselere bitişik küttablarda yürütüldüğü de bilinmektedir. Bu şekilde yapılan eğitim çalışmalarına Emevîler hiçbir müdahalede bulunmamış ve Hristiyanlar bu dönemde de aynı sistemi devam ettirmişlerdir.²²⁰

Dönemin bir başka gayrimüslim kesimini de Mecûsîler oluşturmaktadır. Mecûsîler, İslam literatüründe ateşe tapanlar olarak adlandırılmaktadır. Bu dine mensup insanlar Müslümanların Sasanîlerin hâkim oldukları bölgeleri fethetmeleriyle beraber İslam topraklarında yer almaya başlamışlardır. Mecûsîlerin dinî tapınakları ateşgedelerdir. İslam fetihleri esnasında ateşgedeler, hem ibadethane hem eğitim mekânı olarak işlev görmekteydi. Fetihlerden sonra da ateşgedelere dokunulmamış ve bu yerler aynı işlevlerini Emevîler Dönemi'nde de yürütmeye devam etmişlerdir.²²¹

Mecûsî din adamlarına *Magi* denilmektedir. İslam literatüründe bu isim *mûbed* olarak yer almıştır. Mûbedler dinî siyaset ve fetva merciidir. Mûbed kesiminden

²¹⁷ Yahudilerin dinî eğitim ve öğretim yaptıkları yer. İbrânice bet (ha)-midraş "çalışma evi" demektir. Kutsal metinlerin yorumlarını ihtiva eden eserlere de midraş denilmektedir. Bet (ha)-Midraş ise kutsal metinlerin incelenip açıklandığı yeri ifade etmektedir. Arapçada bu kurumlara Beytülmidras denilmiştir.

²¹⁸ Söylemez, "Emevîler Dönemi'nde İlmî Hayat", 97.

²¹⁹ Arslantaş, 174-175.

²²⁰ Söylemez, "Emevîler Dönemi'nde İlmî Hayat", 97.

²²¹ Söylemez, "Emevîler Dönemi'nde İlmî Hayat", 98.

hiyerarşik olarak bir alt sınıfta *hîrbed* isimli din adamları bulunmaktadır. Bu iki sınıf din adamı hâkim sıfatı ile yargılama, din eğitimi verme, din adamı yetiştirme, halkın dinî sorunlarını çözme, günah çıkarma ve dinî merasim tertipleme işleri ile görevli kesimdir. Yine bu dönemde Mecûsîlerde de eğitim ağırlıklı olarak dinî konuları içermektedir. Dinî konuların içeriğini Kordeh Avesta, Darun, Fravaşi, Yaşna gibi Mecûsîliğin kutsal metinleri oluşturmuştur.²²²

2.1.5. Diğer Mekânlar

Emevîler Dönemi'nde eğitim faaliyetleri yürütülen diğer öğretim mekânları arasında kütüphaneler, badiyeler ve âlimlerin evleri yer almaktadır.

Kütüphaneler: İslam âleminde ilk kütüphaneler, Emevîler Dönemi'nde eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mescidlerde ortaya çıkmıştır. İslâm'ın doğuşundan kısa bir süre sonra meydana getirilen mescidler, daha önce de zikredildiği üzere sadece birer ibadet ve toplanma yeri olmakla kalmayıp, aynı zamanda halkın eğitim ve öğretiminin de yapıldığı yerler olmuşlardır. Bu sebeple halkın yararlanması için birer kitaplığa da sahip olmuşlardır.²²³ Ayrıca bu dönemde Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerin etrafında yürütülen yoğun bir telif faaliyetleri de kütüphanelerin oluşum aşamasında büyük rol oynamıştır. Bu dönemin bazı âlimlerinin evlerinde de önemli sayıda kitaptan oluşan kütüphanelerin mevcut olduğu da bilinmektedir. Hadis âlimi İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Abbas, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccac, Küreyb, Ebû Amr b. Al'a, Urve b. Zübeyr, Süfyanü's-Sevrî ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin özel kütüphaneleri bu kapsamda zikredilebilir. Ama genel kapsamıyla kütüphaneler ele alındığında ulemaya ve talebeye açık ilk kütüphanelerin, halife Muâviye devrinde Şam'da kurulduğu bilinmektedir. Bu kütüphanede Hadis, tarih ve biyografiye ait kitaplar yer almıştır.²²⁴

Muâviye b. Ebû Süfyan'nın torunu Halid b. Yezîd'in ilim ve kitap meraklısı olduğu bilinmektedir. Özellikle kimya, tıp ve astroloji alanlarındaki eserlere büyük ilgi duymuş ve bu konularda elde ettiği yabancı eserleri Arapçaya tercüme ettirmiş bir şahsiyettir. Halid b. Yezîd, sarayda dedesinin kurduğu kütüphaneyi devralmış ve onu daha zengin bir

²²² Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*, Hikmet Yayınevi, İstanbul 2015, 262-265.

²²³ Mahmut Gündüz, "İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphane", *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 1975, S.2, 99.

²²⁴ İsmail E. Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, 327.

hale getirmiştir. Emevî halifelerinden Velid b. Abdümelik ise, söz konusu bu kütüphaneyi teşkilatlandırmıştır. Ayrıca burada “Sahibu’l Mesahif” ismiyle bir kütüphaneci ve bir müstensih tayin ettiği kaydedilmektedir. Ömer b. Abdülaziz’in de kütüphanede mevcut kitapların belirlenen bir tasnife göre kataloğunu hazırlattığı rivayet edilmektedir.”²²⁵

Kütüphanelerde yer alan kitaplar için yazı malzemesi olarak Muâviye döneminde parşömen²²⁶ kullanılmıştır. Ayrıca Arapların berdî dediği papirüs²²⁷ de yine bu dönemde kullanılan yazı malzemelerinden olmuştur.²²⁸

Badiyeler (Çöller): Arap geleneğinde badiye, bedensel açıdan sıhhati ve dil açısından fesahati temsil etmektedir. Arapçayı doğru konuşmak, daha cahiliye devrinde önemi fark edilmiş bir meseledir. Hz. Peygamber’in bu yüzden bir sütanneye verilmesi, bu meselenin en önemli örneklerindedir. O dönemde bu anlayış sadece Hz. Peygamber için değil, bütün bir toplum için böyledir. Badiye, özgün olmamakla beraber toplumun zengin ve imkân sahibi olan kesimi için bir eğitim yuvası niteliğindedir.²²⁹

Dil öğrenimi için badiyelerin tercih edilmesinin arkasında önemli nedenler vardır. Öncelikle badiye, bir yerleşme yeri olmakla beraber bedevi kültürünün ve saf Arapçanın koruyucusu olma özelliği taşımaktadır.²³⁰ Çünkü badiye, kozmopolit merkezlerden uzak bir yer olduğu için yabancı unsurlara ait etkiler buraya ulaşmamıştır. Dış etkilenmelerden uzak bir hayat yaşayan bedeviler, bu sayede sadelik, doğallık, gelenekçilik ve özgünlük gibi özelliklere sahip olmuşlardır. Yani bedeviler soylarını, dillerini, manevi değerlerini ve ananelerini şehirlilere göre daha iyi muhafaza etmiş insanlardır.²³¹ Böylece toplumda bedevilerin yaşamlarının öz Arap yaşayış ve konuşma tarzını yansıttığı hakkında yaygın bir anlayış gelişmiştir. Bundan dolayı şehirlerde

²²⁵ İsmail E. Erünsal, , “Kütüphane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVII, 11.

²²⁶ Parşömen eskiden üzerine yazı yazmak için hazırlanan ince deri parçasıdır. Parşömen olarak kullanılacak deri, tüylerden fazla et ve yağlardan arındırıldıktan sonra gerilip kurutulurdu. Kuruma işleminden sonra da zımparalanıp pürüzsüz hale getirilerek kullanıma hazır hale gelirdi.

²²⁷ Papirüs bir bitki ve bu bitkiden yapılmış kağıdın adıdır. Mısırdaki nil kıyısında yetişen bir çeşit kamyş. Bu kamyş, hem eski mısır sanatında üsluplaştırılıp bezeme motifi olarak, hem de yazı malzemesi olarak kullanılmıştır.

²²⁸ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, 63-64; Jonathan Mm. Bloom, *Kağıda İşlenen Uygarlık*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, 69.

²²⁹ Söylemez, “Emevîler Dönemi’nde İlmi Hayat”, 116.

²³⁰ Hitti, 46..

²³¹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi-İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 114.

yaşayan insanlar çocuklarının bu konularda eğitilmeleri için badiyeyi dolayısıyla bedevileri tercih etmişlerdi.²³²

Badiyeler, fasih Arapçayla beraber Arap şiirinin ve tarih ilminin merkezi de olmuşlardır. Çünkü kültürlü ve seçkin bedevilerden birçoğu badiyede ilim halkaları oluşturarak Arap dehasının en güzel şiirlerini rivayet etmişlerdir. Buna ek olarak bu halkalarda Arap tarihi ve geçmiş kahramanların hayatlarına dair konular da işlenmiştir.²³³

Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde eğitim için genel ve kararlaştırılmış bir sistem uygulamadıklarına daha önce de işaret etmiştik. Bundan yola çıkarak badiyelerin daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de yaygın bir eğitim tarzıyla işlev görmeye devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Badiyede fasih Arapça ve şiir öğrenimi geleneğini devam ettiren Emevîler'in nazarında Suriye çölü bir okul konumunda olmuştur. Çünkü Arap olmayan halk ile münasebetlerden ötürü Arap dilinin bozulduğu bilinmektedir. Emevî halifelerinin ve veliahtlarının dilde hatalar yaptıkları, hatta doğru Arapça konuşamadıkları da kaynaklarda bildirilmiştir.²³⁴ Bu yüzden halifelerin çocukları badiyelere gönderilmiş ve burada eğitim gördükten sonra bir bakıma Arapçayı ve şiiri öğrenip mezun olmuşlardır. Badiye, yalnızca şehzadelerin değil, aynı zamanda büyük âlimlerin de dil konusunda ilim tahsil ettikleri bir yer olmuştur.²³⁵ Örneğin; meşhur dil bilginlerinden Halîl b. Ahmed ve Beşşâr b. Bürd çölde uzun müddet kalmışlardır.²³⁶

Kaynaklar, badiyeye gönderilen Emevî veliahtları hakkında birtakım örnekler vermişlerdir. Mesela halife Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i Şam Çölü'ne göndermesi bunlardan biridir. Yezîd burada ana dilinde okuma-yazma, ok ve yay kullanma ve yüzme öğrenmiştir. Tüm bu maharetleriyle Yezîd, halk nazarında tahsil ve terbiye görmüş, kâmil bir kimse olarak kabul edilmiştir.²³⁷ Ama rahatı ve lüksü dikkate alınarak Velid b. Abdülmelik çöle gönderilmemiş, bu sebeple o, dile ve kurallarına vakıf olamamıştır. Halifelîği esnasında konuşmalarında ciddi sayılabilecek hatalar yapmıştır. Bu yüzden babası Abdülmelik b. Mervan'ın şöyle dert yandığı kaynaklarda rivayet edilmiştir:

²³² Çelebi, 67; Kazıcı, 36-37.

²³³ Çelebi, 95.

²³⁴ Dağ ve Öymen, 97.

²³⁵ Kazıcı, 349.

²³⁶ Adıgüzel, 55.

²³⁷ Hitti, 335.

“Velid’e olan sevgimizden dolayı onu badiyeye göndermeyişimiz bize çok ağıra patladı.”²³⁸

Çocuklarını badiyeye gönderecek kadar maddi imkânı bulunmayan aileler ise badiyede yetişmiş olan âlimlere çocuklarını teslim etmişlerdir. Bunun yanı sıra bedevilerin Emevîlerin bazı muhtelif şehirlerinde küttablarda muallimlik yapmışlardır.²³⁹

Son olarak yukarıdaki bilgiler de dikkate alınarak badiye eğitiminin sonucunda öğrenciden beklenen ahlaki ideallere gelindiğinde bunların cesaret, zorluklar karşısında metanet, azim, sabır, insanlara karşı vazifeleri yerine getirme ve halkın haklarını koruma, mertlik, cömertlik ve misafir severlik, kadına saygı ve itibar göstermek ve ahde vefa olduğunu belirtilebilir.²⁴⁰

Âlimlerin Evleri: Emevîler Dönemi eğitim kurumlarından biri de âlimlerin evleridir. Âlimlerin evleri daha Hz. Peygamber, Medine’ye hicret etmeden önce bir ilim yuvası olarak İslam’a girenlere eğitim hizmetinde bulunmuşlardır. İlk İslami tebliğ evlerde yapılmıştır. Mekke döneminde bu vasfıyla bilinen en ünlü evler, Hz. Peygamber’in ve Erkâm’ın evidir.²⁴¹ Emevîler Dönemi’nde evler, farklı fonksiyonlarda da kullanılmıştır. En bilinen fonksiyonu ilmi toplantılar ve bilimsel tartışmalar için kullanılmasıdır. Bu dönemde evler, edebiyat salonlarına yakın bir niteliktedir. Evlerle beraber bu dönemde iş yerleri de eğitim için kullanılmıştır. Çünkü ilim adamları gönüllü olarak ders verdikleri için ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri işler yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Hem günlük iaşesini kazanmak hem de ilmi faaliyetlerde bulunmak amacıyla işyerlerinin bir bölümünü belli zamanlarda ilim tartışmaları için açan âlimler arasında en bilinen isim Ebû Hanife’dir. O, Kûfe pazarında iki gözlü dükkânının bir bölümünde ticaret yapmış, bir bölümünde ise öğrencilerine Fıkıh dersi vermiştir.²⁴²

İkinci olarak, Emevîler Dönemi ulema evleri küttab olarak işlev görmüştür. Okuma-yazma dersi veren öğretmenler evlerinin bir odasını sınıf olarak kullanmış ve dersler vermiştir.²⁴³ Son olarak Emevîler Dönemi evleri bazı ilim adamları tarafından

²³⁸ Çelebi, 94.

²³⁹ Söylemez, “Emevîler Dönemi’nde İlmi Hayat”, 118.

²⁴⁰ Hitti, 335.

²⁴¹ Sarıçam, 382.

²⁴² Söylemez, “Emevîler Dönemi’nde İlmi Hayat”, 114.

²⁴³ Çelebi, 35.

ibadethane olarak kullanılmıştır. Kurra²⁴⁴ sınıfının Kûfe’de oluşmaya başladığı, zühd ve takvada²⁴⁵ kademe yükseltme gibi konularda ilk tohumların atıldığı bir dönem olması hasebiyle bazı bölgelerde evler ibadete açılmıştır. Bu durum ise tekke geleneğinin ilk örnekleri olarak değerlendirilmektedir.²⁴⁶

Bu bilgiler kapsamında Emevîler Dönemi ulema evlerinin peygamber dönemi Mescid-i Nebevî’si ile benzer yönlerinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü evler, fonksiyonları ve işlevleri açısından mescidin bazı özelliklerini kendi içinde barındırmaktadır. Örneğin, âlimler evlerinin ön taraflarını ilim için, arka taraflarını ise kendi özel yaşamları için ayırmışlardır. Bu ayırım Mescid-i Nebevî’de arka tarafa yerleştirilen peygamber hanımlarının odaları ve mescidin halka açık ön kısmı ile aynı işlevi temsil etmektedir. Evlerin eğitim ve ibadethane olarak kullanımı da yine bu hususta örnek teşkil etmektedir.

2.2. EĞİTİM MERKEZLERİ

2.2.1. Mekke

Mekke, Medine ve Taif’le beraber Hicaz vilayetlerinden biridir. İslam dünyasının her bir döneminde önemli olmuş bir şehirdir. Fetihden sonra cahiliye döneminin Hz. Peygamber tarafından tasfiye edildiği şehir, daha o dönemde İslamileşmiştir. Dört halife dönemine gelindiğinde Mekke aynı şekilde önemini korumaya devam etmiştir. Emevîler Dönemi’nde hilafet merkezi Suriye topraklarına kaymışsa da Mekke, bünyesinde Mescid-i Haram’ı barındırması açısından öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir.²⁴⁷

Emevîler Dönemi’nde ilmi faaliyetler Mescid-i Haram bünyesinde yürütülmüştür. Bu dönemde bu mescidde birçok ilim halkası kurularak ders işlenmiştir. Kurulan ders halkalarından en önemlileri Abdullah b. Abbas ve Ata b. Ebî Rebah’a ait olanlardır. İbn Abbas, talebeleriyle Kur’ân Tefsiri yapmıştır. Talebelerinin sorularını cevaplaması üzere gerçekleşen dersleri, dönemin en ünlü ilmi çalışmalarından olmuştur. Ata b. Ebî Rebah

²⁴⁴ Kurra, Kur’ân’ı tüm okuma şekillerine ve kıraat usullerine göre okumayı bilen kişilere denir.

²⁴⁵ Zühd, dünyaya fazla rağbet etmemek, hırs göstermemektir. Takva ise genel olarak, günahlardan ve yasaklardan sakınma anlamında kullanılır.

²⁴⁶ Söylemez, “Emevîler Dönemi’nde İlmî Hayat”, 113.

²⁴⁷ Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 556.

(ö.114/737) ise dönemin fetva verebilen sayılı âlimlerinden olması hasebiyle Fıkıh halkalarında anlattığı dersleri ile meşhur olmuştur. Mekke'nin en uzun süreli yürütülen halkalarından biri Ebî Rebah'a aittir. Ayrıca Ebî Rebah, mescidin yan tarafında küttab okulu da açmıştır. Açtığı bu yerde kendisi muallimlik yapmıştır.²⁴⁸

Mekke'nin sakinleri dışında hac ibadeti sebebiyle başka şehirlerden de âlimler Mescid-i Haram'da ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Söz konusu bu âlimler için ilim meclisleri tertiplenmiş ve görüş alışverişinde bulunacakları ortamlar oluşturulmuştur. Şehir; Hadis, Tefsir ve fıkıhın buluştuğu bir ilim merkezidir.²⁴⁹

Emevîler Dönemi'nde meşhur olan diğer Mekke âlimlerinin isimleri şöyledir. Ubeyd b. Umeyr (ö.68/687), Saîd b. Cübeyr (ö.95/714), Mücâhid b. Cebr (ö.104/722), Tâvus b. Keysân (ö.106/724), Amr b. Dinâr (ö.126/744) ve Ebû Yesâr Abdullah b. Ebî Necih el Mekkî'dir. (ö.131/748)²⁵⁰

2.2.2. Medine

Mekke ile birlikte iki Harem'den biri olan Medine, hicret yurdu olması ve halkının zorlama olmaksızın İslâmiyet'i benimsemesinden dolayı "Kur'ân'la fethedilmiş şehir"²⁵¹ olarak adlandırılır. Medine, İslam dünyasının en gözde şehridir. Çünkü Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemi yönetim merkezi başkent Medine'dir. Ayrıca Medine, İslam tarihinde kurulan ilk büyük mescid olan Mescid-i Nebevî'yi bünyesinde bulundurmasından ötürü önemlidir.

Emevîler Dönemi'nde hilafet merkezinin Şam'a taşınmasıyla beraber Medine başkent olma özelliğini kaybederek sadece manevi bir şehir olarak kalmıştır. Bu durum, şehri siyaset merkezi olmaktan çıkarıp ilim merkezi olmaya yöneltmiştir.

Mescid-i Nebevî, Emevîler Dönemi'nde de önceki dönemler gibi bir okul olarak işlev görmüştür. Burada birçok ilim adamı dersler vermiştir. Dönemin en uzun soluklu ilim halkasının Yezîd b. Ka'ka (ö. 127/744)'a ait olduğu bilinmektedir. Söz konusu dönemde Medine'de Said b. Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Kabisa b. Züeyb, Abdullah

²⁴⁸ Söylemez, "Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", 93.

²⁴⁹ Özkan, 50.

²⁵⁰ Bozkurt ve Küçükbaşçı, 561.

²⁵¹ Belazûri, *Fütûhü'l Buldan*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Maarif Vekâleti Yayınları, Ankara 1956, II, 8

b. Amir b. Rabia, Ebubekir b. Süleyman b. Ebi Hayseme²⁵² gibi fakihler yetişmiştir. Ayrıca Ayşe bint Ebîbekr (ö.58/677) ve Abdullah b. Ömer (ö.74/693) de dönemin âlim şahsiyetlerindedir. Lakin sayılan tüm bu ilmi faaliyetlere rağmen Medine, Emevîler Dönemi'nde şiir ve musiki ilminin ev sahibi olarak ün kazanmıştır. Emevîler Dönemi'nde Medine, şarkıcıların ve eğlence düşkünlerinin akınına uğramıştır. Bu dönemde musiki meclisleri evlerde toplanmıştır. Örneğin, Hicaz'ın en ünlü şarkıcıları İbn Süreyc, el-Ğarîz ve Ma'bed, Irak'ın meşhur şarkıcısı Huneyn'i Medine'ye davet ederek ondan konser vermesini istemişlerdir. Şarkıcılar söz konusu konser meclisi için Sükeyne bint el-Hüseyin'in evini kullanmışlardır. Söz konusu bu toplantılarda hem eğlenilmiş hem de musiki söyleşileri yapılmıştır.²⁵³

2.2.3. Basra

Basra, bizzat Müslümanların kurduğu ilk şehirdir. Irak topraklarında ordugâh bir şehir olması maksadıyla Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvân tarafından kurulmuştur. Basra konumu itibariyle önemli bir coğrafyada bulunduğu için çok hızlı gelişmiştir. Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde Basra artık önemli bir ticaret, yönetim ve ilim merkezi olmuştur.²⁵⁴ Konumuzun kapsamı itibariyle Basra'nın ilim merkezi olma özelliği araştırmamızda önem arz etmektedir.

Emevîler Dönemi'nde Basra, demografik açıdan daha çok mevalînin yoğun olduğu bir bölgedir. Bunun yanı sıra Basra, Rebia, Mudar, Ezd, Temîm ve Bekr gibi kabilelerin mensuplarının ikamet ettiği kozmopolit bir şehirdir. Farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan şehir, bu karma yapısıyla Şîilik, Mu'tezile ve Haricilik gibi dinî ve siyasi akımların da merkezi olmuştur. Ayrıca Basra; tefsir, fıkıh, hadis, dil, tercüme, felsefe-kelam gibi ilimlerin zirvede olduğu bir coğrafyadır.²⁵⁵

Basra'da İyad b. Ğanem (ö.20/641) tarafından yaptırılan ve Emevîler Dönemi'nin en önemli eğitim yerlerinden biri olan Basra Cuma Camii meşhur bir yapı olarak burada anılmalıdır. Bu cami Emevîlerin sonuna kadar varlığını sürdürmüş ve Hasan el-Basrî'nin ilmi faaliyetleri ile adı birlikte anılmıştır. Bu camide kendisine ait bir ilim halkası

²⁵² İbn Esir, IV, 196.

²⁵³ Rıza Savaş, "Emevîler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcıları", *İstem Dergisi*, Konya 2006, S. 8, 59.

²⁵⁴ Altınay, 92-93.

²⁵⁵ Özkan, 55.

bulunan²⁵⁶ Hasan-ı Basrî, buradaki faaliyetleri ve yetiştirmiş olduğu öğrenciler ile İslâmî ilimlerde büyük çığır açmıştır. Mu'tezile kelam ekolü onun halkasında doğmuştur. Yetiştirdiği şahıslar arasında Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde b. Diâme, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ, Abdullah b. Avn, Mâlik b. Dînâr ve Mübârek b. Fedâle bulunmaktadır.²⁵⁷

Bu dönemin diğer meşhur Basra âlimlerine gelince Enes b. Malik (ö.93/712), Humeyd b. Abdurrahman (ö.95/715), Müslim b. Yesâr (ö.100/718), Câbir b. Zeyd el-Ezdi (ö.103/721), Hasan b. Yesâr (ö.110/728), Katâde b. Diame (ö.117/735) ve Muhammed b. Sîrîn (ö.110/728) gibi isimler sayılabilir.²⁵⁸

2.2.4. Kûfe

Kûfe kenti, Hz. Ömer döneminde Güney Irak'ta Sa'd b. ebî Vakkâs tarafından hicri 17 yılında kurulmuştur. Kurulmadan önce yapılan arazi araştırmasında Kûfe'nin kurulduğu yerin, özellikle bölgede yapılacak askerî harekât için stratejik öneme ve zengin tarım havzalarına sahip olması ve ticarî güzergâh üzerinde bulunması gibi sebeplerle tercih edildiği bilinmektedir. Askerî bir kamp ve garnizon şehir olarak kurulmakla birlikte zaman içinde yaşanılabilir bir şehre dönüşen Kûfe, bölgenin idarî, ticarî ve kültürel bakımdan gelişmesinde rol oynamıştır. Şehir ilk kurulduğunda merkeze bir cami, cami etrafına dâr'ul imâre, pazar ve meydan inşa edilmiştir. Müslümanlar tarafından kurulan bu şehir, cami etrafında şekillenip genişlemesiyle tipik bir İslam şehri olma özelliğine sahiptir.²⁵⁹

Kûfe kurulduğu günden itibaren siyasi birçok olaya şahitlik etmiş bir şehir olmasıyla ünlüdür. Lakin hiçbir siyasi hâdise, burada ilmi ve kültürel hayatın duraklamasına neden olamamıştır. Kûfe, varlığını devam ettirdiği her dönemde ilmî kimliğini koruyabilen bir şehir olmuştur.

Emevîler Dönemi değerlendirildiğinde Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Hz. Ali'den halifeliği alması ve bu sıralarda Kûfe'nin yönetim merkezi olması²⁶⁰ gibi siyasi hadiselerin başlaması, Emevîlerin yıkılışına kadar gündemi meşgul etmeye devam

²⁵⁶ Aycan, 96.

²⁵⁷ Abdülhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 111.

²⁵⁸ Özkan, 56.

²⁵⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, 11.

²⁶⁰ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, Öykü Yayınları, Konya 2005, 121.

etmiştir. Ama burada araştırmanın kapsamı dâhilinde yoğun yaşanan siyasi olaylar arasında yürütülen ilmî faaliyetler üzerinde durulacaktır.

Emevîler Dönemi ilmi faaliyetleri şehir ilk kurulduğunda inşa edilen Kûfe Camiinde yoğunlaşmıştır. Bu cami, ibadethane olma özelliğinin yanı sıra bir okul görevi de üstlenmiştir. Caminin bu fonksiyonu Hz. Ömer tarafından buraya muallim olarak atanan İbn Mesud ile ortaya çıkmıştır. İbn Mesud, Kûfe'ye geldiğinde bu camide halkalar kurarak halka ilim öğretmiştir. Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde ise bu camide bir değil, birden fazla şahıs halkalar kurarak dersler vermişlerdir. Bu camide okutulan dersler; Tefsir, Hadis, Fıkıh, şiir, edebiyat, *eyyâmü'l-Arab*'tır. Ayrıca bu camide müzik ve şarkı eleştirilerinin yapıldığı meclisler de kurulmuştur.²⁶¹

Emevîler Dönemi Kûfe'sinde tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi ilimlerde yetişen âlimler Kûfe merkezli ilmî ekoller oluşturmuşlardır. Abdullah b. Mes'ûd ve öğrencileri tarafından temelleri atılan Irak tefsir anlayışı, tefsirde re'y ekolünün tohumlarını atmıştır. Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö.63/683), Esved b. Yezîd (ö.75/694), Mürre et-Tayyib, Saîd b. Cübeyr (ö.94/713) ve İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714) Kûfeli isimler tefsirde re'y ekolünün meşhur âlimlerinden olmuşlardır. Hadis alanında yine Abdullah b. Mes'ûd ve Kûfe'de en son vefat eden sahâbî Abdullah b. Ebû Evfâ ilmî dersler vermişlerdir. Daha sonra Kûfeli hadis âlimleri arasında Ebû İshak es-Sebîî (ö.127/745) ve Süfyân es-Sevrî (ö.160/768) zikredilebilir. Kûfe kıraat ilmi açısından da önemli merkezlerden biridir. Abdullah b. Mes'ûd burada tefsir ve hadis dersleri ile beraber kıraat dersleri de vermiştir. Kendisinden sonra tâbiünden Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.73/692), Hz. Osman zamanında çoğaltılıp Kûfe'ye gönderilen Mushaf nüshasıyla kırk yıl süreyle Kûfe Camii'nde Kur'ân okutmuştur.²⁶² Emevîler Dönemi'nde Kûfe'de *kurrâ* sınıfı oluşmuştur. Mescidler dışında ulema evleri dâr'ul kurra olarak kullanılmıştır.²⁶³

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Kûfe'de ilmi faaliyetler mescidler etrafında yoğunlaşsa da sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Evler, işyerleri ve pazarlar yine bu dönemde eğitim mekânları olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de bahsedildiği

²⁶¹ Söylemez, Kufe'nin Siyasi Tarihi, 19-20.

²⁶² Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 342.

²⁶³ Söylemez, Kufe'nin Siyasi Tarihi, 23.

üzere Ebu Hanife, hem evini hem ticaretle uğraştığı dükkânının bir kısmını ilmî sohbetler için kullanmıştır. Ayrıca Hz. Ömer döneminde inşa edilen Künâse pazarda Emevîler Dönemi'nde eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Söz konusu pazar, bir başka deyişle ilmî tartışmaların yapıldığı, şiir ve mûsiki faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kültür merkezi olmuştur.²⁶⁴

Netice itibariyle tipik bir İslam kenti olan Kûfe, gerek demografik yapısıyla gerekse ekonomik hareketliliği ile ilim ve kültür hayatına son derece elverişli bir şehir olmuştur. İslam eğitim tarihi içerisinde Emevîler Dönemi'nde ilme yön veren sayılı memleketler arasında kendi adını da zikrettirmiştir. Bünyesinde Ebu Hanife gibi büyük bir âlimi yetiştirerek bunu kanıtlamıştır.

2.2.5. Diğer Merkezler

Cüндиşapur: Doğu'nun önemli bilim merkezlerinden olan Cüндиşapur İslam'dan önce Sasanî hükümdarı I. Şapur döneminde kurulmuştur. Bir ilim merkezi olarak ün salan bu şehir, hicri 17 yılında Hz. Ömer zamanında İslam topraklarına katılmıştır.²⁶⁵ Cüндиşapur, Müslümanlar tarafından fethedildiğinde burada bulunan ilmi yapılar muhafaza edilmiştir. Şehirde bulunan hastane, kütüphane, tıp okulu ve mabet gibi yapılara dokunulmamış, aksine faaliyetlerine devam etmelerine izin verilmiştir. Bu kurumlarda yetişen hekimlere Emevî saraylarında iş imkânı dahi sağlanmıştır.²⁶⁶

Cüндиşapur, daha kurulduğu dönemde ilmi merkezlerin de inşa edildiği bir yer olmuştur. Daha ilk dönemde kurulan Cüндиşapur Medresesi'nde tıp ve felsefe sahasında yürütülen faaliyetler ile bu şehir, ilimde zirve şehirlerden olmuştur. İslam çatısı altına girdikten sonra Cüндиşapur âlimleri Müslümanlara tıp ve felsefe ilimleri sahasında katkıda bulunmuşlardır. Tercüme faaliyetlerinin ilk nüvelerinin atıldığı Emevîler Dönemi'nde Cüндиşapur kütüphanelerinden gelen Süryanice ve Yunanca eserlerin İslam ilim dünyasına katkıları önemlidir.²⁶⁷

İskenderiye ve Antakya: Büyük İskender'in M.Ö.332 yılında kurduğu Mısır topraklarında kurulmuş bir şehirdir. İskender'in ölümünden sonra onun komutanlarından

²⁶⁴ Avcı, 339.

²⁶⁵ Algül, 286.

²⁶⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cüндиşapur*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, 86.

²⁶⁷ Fazıl İbrahim, 186.

biri olan Batlamyas Soter adlı şahıs, İskenderiye’yi başkent yapmıştır. Ardından buraya bir akademi ve yanına da kütüphane kurdu muştur. Böylece İskenderiye daha kurulduğu ilk dönemlerde hem yönetim hem de ilim merkezi olmuştur.²⁶⁸

İskenderiye, Hz. Ömer döneminde Amr b. As tarafından fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır. Bu şehir dört halife döneminde olduğu gibi Emevîler Dönemi’nde de ilgiye mazhar olmuştur. İskenderiye için Mısır’a atanacak valiler özenle seçilmiştir. Ancak Cündişapur’da ele geçirilen yapıların korunması politikası İskenderiye’de yürütülmemiştir. Şehrin görünümünü İslâmîleştirmek maksadıyla eski tapınak ve kiliseler camiye çevrilirken birçok yeni cami de yapılmıştır. Valiler bu camiler için görevliler tayin ederek eğitim faaliyetlerini yürütmüşlerdir.²⁶⁹

İskenderiye; felsefe, tıp ve kimya bilimlerinin merkezidir. İskenderiye, İslam-Arap fetihlerinin ilk yıllarında, ilmi düzeyini yükseltmek isteyen kişilerin başvurduğu bir merkez olmuştur. Müslümanların bu ilişkileri, İskenderiye filozof ve ilim adamları ile sıkı bir diyalog yürüten Halid b. Yezid ile de sembolleşmiştir. İskenderiye bilim adamları, Halid b. Yezid’in isteği üzerine tıp alanında bazı önemli kitapları tercüme etmişlerdir. Örneğin, Halid b. Yezid vasıtasıyla Ahrun adında İskenderiyeli bir papaz tarafından Süryaniceden Arapçaya tıp ilmine ait bir kitap çevrilmiştir. Bu kitap, İslam dünyasının ilk Arapça tıp kitabıdır.²⁷⁰

Ömer b. Abdülaziz zamanına gelindiğinde İskenderiye Okulu Antakya’ya taşınmıştır.²⁷¹ Bu okul, Emevîler Dönemi boyunca Antakya’da kalmıştır. İskenderiye Okulu, içindeki hocaları ve kütüphanesi ile birlikte Antakya’ya taşınmıştır. Bu dönemde okulun Süryaniceden Arapçaya tercüme faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir.²⁷²

Buhara: Buhara, hicri 54 yılında halife Muâviye’nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından fethedilmiştir. Fethedildiği sırada burada Türk nüfusu yaşamaktadır. İslam’ın ordusunun fethiyle beraber İslâmî eğitim anlayışı buraya getirilmiştir. Örneğin Arap ilim dünyasında eğitim mekânı olan kütüphaneler ve mescidler Buhara’ya aynen aksetmiştir. Buhara daha Emevîler Dönemi’nde Tefsir sahasında ciddi çalışmaların

²⁶⁸ Fazıl İbrahim, 169.

²⁶⁹ Eymen Fuad Seyyid, “İskenderiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXII, 574.

²⁷⁰ Altınay, 552.

²⁷¹ Fazıl İbrahim, 172.

²⁷² Fazıl İbrahim, 174.

yapıldığı bir şehir olmuştur. Dahhak b. Müzâhim (ö.102/724) bu dönemde yaşamış ilk Tefsir âlimlerindendir. Tefsirle beraber Buhara'da gelişen ilimlerden biri de Hadis olmuştur. Basra'dan buraya gelen Hadis âlimleri tedris faaliyetleri yürütmüşler ve Hadis ilminin Buhara'da gelişmesine ön ayak olmuşlardır.²⁷³

²⁷³ Hasan Kurt, Emevî ve İlk Abbasî Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, 210-213.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVLER DÖNEMİ EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Emevîler Dönemi eğitim ve öğretim faaliyetleri içerisinde dönemin özellikleri, işlenen derslerin konuları, müfredatlar, ders materyalleri ve öğretim yöntemleri ele alınmıştır. Ele alınan söz konusu başlıklar, dönemin yaşanan Hadiselerine dayanılarak tespit edilen bulgular çerçevesinde sunulmuştur.

3.1. EMEVÎLER DÖNEMİ EĞİTİM ve ÖĞRETİMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1.1. Emevîler Dönemi İle İlgili Karakteristik Özellikler

Eğitim, toplumda kültürel hayatın bir parçasıdır. Kültürel hayatı şekillendiren olay ve olgular, eğitim düzenini de etkilemektedir. Mesela sahabenin Emevîler Dönemi'nde hala yaşıyor olması, dinî ilimlerin birincil kaynaklardan alınarak eğitim hayatında yer almasını sağlamıştır. Fetihler sonucunda Müslüman toplumuna dâhil olan mevalî kesim, kendi kültür ve inançlarından getirdikleri bilgileriyle eğitim düzeni içerisinde yer alan konuların akışını farklı yönlere çekmişlerdir.

Hız. Peygamber ile başlayan İslam eğitim geleneği, zamanla bazı durumların etkileri sonucunda şekillenerek Emevîler Dönemi'ne ulaşmıştır. Her dönemin veya her devletin toplumsal alanlarda kendilerine özgü birtakım özellikleri olmuştur. İşte bu bölümde Emevîler Dönemi'nde var olan eğitimin karakteristik özellikleri belirlenmiştir.

Emevîler Dönemi'nde var olan ilimler daha önceki kısımlarda ele alınmıştır. Bir dönemin hâkim bilim anlayışı, dünya görüşü ve düşünüş biçimleri o dönemin eğitim anlayışı üzerinde son derece etkili olmaktadır. Çünkü her bir bilim anlayışının ayrı bir eğitim muhayyilesi ve farklı bir eğitim modeli bulunmaktadır. Tekrara düşmemek adına burada detayına girilmeyecek olan dönemin dinî ve beşerî ilimlerinin anlayışı ele alındığı zaman benimsenen eğitim modeli, geleneksel eğitim modeli olmuştur. Çünkü Emevîler Dönemi bilim anlayışı faydacı ve nakle dayalıdır. Bu yüzden geleneksel öğretim anlayışına *ezberci öğretim anlayışı* da denilmiştir.²⁷⁴

²⁷⁴ Veysel Sönmez, *Eğitim Felsefesi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2014, 41.

Emevîler Dönemi'nin eğitimine bakıldığında söylenebilecek ilk özellik, onun örgün²⁷⁵ olmamasıdır. Dönemin eğitimi sivil ve geleneksel bir tipolojiye sahiptir. Geleneksel eğitim anlayışı, Emevîler Dönemi'nde öğretmen merkezli bir öğretme yaklaşımının benimsenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Mesela mescidde bir halka kurarak ders işleyen bir öğretmen ele alınacak olursa, buradaki eğitimde salt öğretici bir havanın baskın olduğu aşikârdır. Böyle bir mekânda öğretmenin en temel görevi, o an ders halkasında bulunan öğrencilere bilgi vermektir. Öğrencinin rolü ise bu düzende dinleyici olmaktır. Dersin tamamı bilgilerin nakledilmesine dayalıdır. Bilgi kazanımı, öğrenciler için zihinde ezber bilgilerin biriktirilmesi ve sonrasında bunların hatırlanması çerçevesinde yapılır. Dersteki yegâne etkinlik, tekrar ve uygulamadır. Öğrencilerin bireysel farklılıkları göz önünde bulundurulmadan dersler işlenmektedir.

Öğrencilerin bilgilerinin ölçülmesi ve değerlendirilmesi, o dönemde benimsenen anlayış dâhilinde genele ve normlara göre yapılmıştır. Mesela, Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), küttabda çocuklara dua sigalarını ezberleterek, başka zamanlarda bu duaları sorarak dinlemiştir.²⁷⁶ Emevîler Dönemi, ders kitabı takip etme yönteminin olmadığı ve âlimlerin dersleri, ağırlıklı olarak ezberledikleri rivayetleri ezberlerinden okumaları ve bunlar etrafında görüş belirtmeleri şeklinde işledikleri söylenebilir.

Yine kıraat derslerinde öğretmen, öğrencisinin performansını ölçmek için ezberlediği sureleri dinlemiştir. Bu sistem, ileri zamanlarda ezberden kitap nakletmeye dayanan semâ²⁷⁷ usulünün ilk adımları olmuştur.²⁷⁸ Görüldüğü üzere zihinsel gelişim üzerine odaklı bu eğitim, öğretmen merkezli eğitim anlayışının sonucudur.

Eğitim, tamamen din adamları tarafından yürütülmüştür. Örneğin, Hire'de tıp ilmi bu dönemde fevkalade üst düzeyde iken tıpa dair eğitim faaliyetleri, din adamları tarafından yürütülmüştür.²⁷⁹

Derslerin işlenişi, ders konusuna bağlı olmak üzere değişkenlik gösteren bir yapıdadır. Mesela mescidde Hadis rivayeti ile ders işleyen bir âlimin ilmini paylaşırken

²⁷⁵ Örgün eğitim; eğitimin planlı, programlı ve düzenli olarak yürütüldüğü eğitsel ilişkilere dayalı bir sistemdir.

²⁷⁶ Çelebi, 39.

²⁷⁷ Sözlükte “kulakla duymak, işitmek, dinlemek” anlamına gelen semâ' kelimesi terim olarak “hadisi hocadan işiterek öğrenme” mânasında kullanılmış, zamanla, gerçekte bilinse de “bir hadisi veya hadis kitabını hocadan bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme yöntemi” anlamını da kazanmıştır.

²⁷⁸ Erünsal, 39.

²⁷⁹ Aycan, 65.

daha çok aktif olduğunu söylemek mümkündür. Kıraat gibi tekrar gerektiren derslerin haricinde hocalar, öğrencilerin sorularına cevap vermek suretiyle de dersleri işlemişlerdir.²⁸⁰

Öğrenciler için söz konusu hiçbir derste devam zorunluluğu yoktur. Hatta her öğrenci ilgi alanına göre istediği ders halkasında bulunabilme hakkına sahiptir. Bir öğrenci birden fazla ders halkasında ders alabildiği gibi, ilgisinin azaldığı ders halkasını bırakabilme hakkına da sahiptir. Örneğin Ebu Hanife'den aktarılan aşağıdaki rivayette anlatılan bu durum açıkça görülmektedir.

“Ben ilim öğrenmeye başladığım zaman bütün ilimleri göz önüne aldım. Her birini kısım kısım okudum. Sonunu ve faydasını düşündüm. Kelam ilimine başlayacağım, dedim. Sonra baktım, akıbeti kötü, faydası az, insan Kelamda olgunlaşsa bile aşikâre konuşamaz. Her kötülüğü ona yapıştırırlar. Heves ve arzusuna uyuyor derler. Bundan vazgeçtim. Sonra edebiyat ve nahve baktım. Onun da sonu, bir çocukla oturup ona nahiv, edebiyat öğrenmekten ibaret. Şairliğe baktım. Onunda neticesi ya methederek dalkavukluk yapmak veya hicvetmektir. Yalan sözlerden ve dinî hırpalamaktan ibaret. Sonra kıraat ilmini düşündüm. Dedim ki, onu elde edersem ne olacak; gençler etrafıma toplanacak, bana okuyacaklar, ben dinleyeceğim. Kur’ân-ı Kerim ve manaları hakkında söz söylemek güç. Öyleyse Hadis öğreneyim dedim. Fakat çok Hadis toplayabilmek uzun ömür ister, ta ki bana muhtaç olup başvursunlar. Beni arayıp müracaat edecekler ise yeni yetişecek gençler olacak. Belki iyi beklemeyecek. Yalan söylemekte itham ederler, bednâm olurum ve bu kıyamete kadar gider. Sonra fıkha baktım.”²⁸¹

Eğitim, bu dönemde usta-çırak ilişkisine dayanmaktadır. Öğrenciler hocalarının gözetiminde yetişmiştir. Hatta eğitimleri tamamlanuncaya kadar hocalarıyla beraber yaşayan öğrenciler dahi olmuştur. Örneğin, Ma‘bed el-Cühenî uzun süre İranlı hocası Sâib b. Hâsire ve Neşît’ten öğrenim görmüştür ve eğitimi bitinceye dek hocalarıyla

²⁸⁰ Adnan Demircan, “Eğitim”, 102.

²⁸¹ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöglü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2005, 22 (Bağdadî, Tarihu Bağdat ev Medinetü’s-Selam, Beyrut, XIII, 332 den naklen).

beraber yaşamıştır.²⁸² Yine Mekkeli İbn Muhriz ve hocası Medinelî Azzet'ül Meylâ arasında da böyle bir ilişki oluşmuştur. İbn Muhriz, Medine'ye gelmiş ve bu hocasından üç ay klasik Arap müziği ile alakalı dersler almıştır.²⁸³

Dönemin eğitimi kadın-erkek, çocuk-yetişkin ve zengin-fakir herkese açıktır. Dersler, genel olarak herkesin girebileceği mekânlarda yapılmıştır. Sadece saraylar ve edebi salonlar halka açık faaliyet göstermemiştir. Ayrıca halktan farklı olarak bazı kesimler özel derslerle hem kendilerini hem de çocuklarını yetiştirmişlerdir. Bu sistem, özellikle saray çevrelerinde ve zengin ailelerde varlığını sürdürmüştür. Örneğin, halife Muâviye'nin torunu olan Hâlid b. Yezîd, İskenderiye'den bazı bilgileri ve bazı eserleri getirterek Şam'da bir kütüphane kurmuştur. Bu kütüphanede hem özel dersler almış, hem de bilginlerle yürüttüğü tercüme faaliyetleriyle kendinî geliştirmeye çalışmıştır.²⁸⁴

Dönemin eğitim düzeni, devletten bağımsız bir şekilde kişilerin şahsi gayretleriyle yürütülmüştür. Sadece özel dersler vermek üzere tutulan hocalar ve bazı küttab öğretmenleri para karşılığında eğitim vermişlerdir. Geriye kalan genel çoğunluk, günlük işlerini kazandıkları mesleklerini ayrı, öğretmenlik mesleğini ayrı yürütmüşlerdir.²⁸⁵

Emevîler Dönemi'nde bilgi edinmenin en sağlam yolu sahâbi veya tabiinden rivayet almaktır. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda bu bilgilere ulaşmak, günümüzdeki kadar kolay olmamıştır. Çünkü Emevîler Dönemi'nde ilim sahasında meşhur olan merkezler olan Mekke, Medine, Kufe, Basra gibi şehirler birbirlerine kilometrelerce uzaklarda kurulmuş yerlerdir. Bu şehirler arasında bilgi akışı sağlamak meşakkatli bir iştir. Bu yüzden bu dönemde ilmîni genişletmek ve daha çok rivayete ulaşmak isteyen insanlar, ilim yolculuklarına çıkmışlardır.

Dönemin ilim yolculukları örneklerine bakıldığında zaman, ilk olarak İbn Muhriz'in Kâbe'nin tamiri için İran'dan gelen ustalardan müziğe dair birkaç şey öğrenmesi ve bunun sonucunda bir ilim yolculuğuna çıkmasını örnek verebiliriz. İbn Muhriz, daha iyi bir müzik eğitimi alabilmek için İran'a gitmiş ve burada bir süre kalmıştır. Sonrasında

²⁸² İsfehani, I, 41.

²⁸³ İsfehani, I, 390.

²⁸⁴ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 101.

²⁸⁵ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 88.

İran'dan Suriye'ye geçerek kendini geliştirmeye devam etmiştir. İlim edindikten bir süre sonra Mekke'ye geri dönmüştür.²⁸⁶

Emevî Devleti başkanı olan halife Ömer b. Abdülaziz de ilim yolculuğu yapan isimler arasındadır. Babası Abdülaziz b. Mervan, ilim tahsil etmesi için onu Medine'ye göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz de burada hadis, tefsir, hukuk, edebiyat ve şiir konularında dersler almıştır. Daha sonra Şam'a dönmüş ve bir süre sonra da halifeliğe atanmıştır.²⁸⁷

Halife Abdülmelik b. Mervan döneminin ünlü şairlerinden olan en-Nadr, Basra'da eğitim aldıktan sonra kendini ilmi açıdan daha iyi yetiştirmek için çöle gitmiştir. Burada Ebû Hayr el-Arabî ve Ebû'd-Dukeyş gibi çöl şairlerinden dersler almıştır. Zaten Arap geleneğinde çöllere ilim yolculuğu yapmak çok meşhur bir durumdur.²⁸⁸

İbn İshak ise yaklaşık otuz sene Medine'de kalarak eğitim almıştır. Hicri 119 senesinde İskenderiye'ye bir ilim yolculuğu yapmıştır. Ayrıca vefat edinceye dek Kûfe, Rey ve Bağdat gibi şehirleri de dolaşmıştır. Medine'ye dönmeden Bağdat'ta hayata gözlerini kapamıştır.²⁸⁹

3.1.2. Emevîler Dönemi'nin Eğitim-Öğretim Anlayışı İle İlgili Özellikler

3.1.2.1. Öğretmen ve Öğrenci Profili

Emevîler Dönemi sahabi, tabiîn ve etbâu't-tabiin nesillerinin bir arada yaşadığı ve bu üç neslin hayatta olmalarına bağlı olarak ilimlere dair rivayetlerin direkt Hz. Peygamber'den aktarıldığı zengin bir dönemdir. Hz. Ömer döneminden itibaren çeşitli coğrafyalara dağılarak insanlara eğitim veren sahabe nesli, bu dönemde de aynı faaliyetleri yürütmeye devam etmiştir. Sahabe neslinin yetiştirdiği tabiîn nesli de tıpkı hocaları gibi toplumun ulema kesimini oluşturmuştur.²⁹⁰

Dönemin öğretmen profilini oluşturan kesim, yukarıdaki bilgilerin de işaret ettiği üzere âlimlerdir. Âlimler, şifahi rivayet ve anlatım ile İslam esaslarına dayalı bilgileri

²⁸⁶ İsfehani, I, 390.

²⁸⁷ Aycan, 42.

²⁸⁸ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 117.

²⁸⁹ Aycan, 48.

²⁹⁰ Aycan, 36.

öğrencilerine aktararak dönemin eğitim ihtiyacını karşılayan öğretmenler olmuşlardır. Emevîler Dönemi'nde öğretmen kesim, ağırlıklı olarak mevalîden meydana gelmiştir. Bunun sebebi, daha önceki bölümlerde de zikredildiği üzere, Arap kesimin devlet yönetimi ve askeri alanlara yönelmesidir. Eğitim vermekle görevlendirilen mevalî öğretmenlerin, devlet eliyle özel dersler için istihdam edilenlerine maaş bağlanmıştır.²⁹¹

Öğretmen olan kesimi ağırlıklı olarak erkekler oluşturmuşsa da bu alanda kadınlar da yer almıştır. Emevîler Dönemi'nde mescidlerde yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerine, kadınlar öğretici olarak katılmışlardır. Bununla beraber kendi evinde eğitim veren kadınlar da vardır. Örneğin, Sükeyne bint Hüseyin, dönemin müzisyen ve şairlerini oldukça büyük ve geniş olan evinde toplamış, onlarla musiki ilmi üzerine sohbetler etmiş ve onlara şarkı söylemeyi ve çalgı aleti çalmayı öğretmiştir.²⁹²

Emevîler Dönemi öğrenci profiline gelindiği zaman, eğitimde halkın her kesiminden insanın öğrenci olabildiği esnek bir yapı görülmektedir. Küttablarda ve saraylarda çocuklara yönelik eğitim verilirken, mescidler ve edebi toplantılarda da yetişkinlere yönelik eğitim verilmiştir. Sayılan bu mekânlarda hem kız hem erkek öğrenciler eğitim alma fırsatı bulmuştur.

Erkeklerle aynı koşullar içinde öğrenim ve terbiye gören kadınlar; yasa, din, gelenek, şiir, edebiyat, güzel konuşma, kaligrafi gibi alanlarda ders alma imkânına sahip olmuştur. Ayrıca bu dönemde kadınların bilim ve edebiyatla ilgilenmesi, yalnız yüksek tabakayla sınırlı da değildir.²⁹³ Bu dönemde kadınlar mescide girip orada erbabına çeşitli meseleleri sorabilirdi. Mesela, Ferazdak, ravisi Ebu Şağfel ile birlikte mescidde ders verdikleri bir esnada, bir kadının Ferezdak'a soru sormak için o derste bulunduğu kaynaklarda kaydedilmiştir.²⁹⁴

Eğitim süreci içerisinde öğrenci sayısının da önemi büyüktür. Emevîler Dönemi'nde ülke genelinde öğrencilerin sayısının kaç olduğu ile alakalı net bir bilgimiz olmasa da, bazı okullarda bulunan öğrencilerin sayılarına dair rivayetlere rastlanmıştır. Örneğin, Kufe'de Dahhâk b. Müzâhim'in (ö.102/720) ders verdiği küttab okulunda üç

²⁹¹ Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevalî İlişkisi*, 105.

²⁹² Fatma Karaca, *Emevîler Dönemi Kadının Durumuna Genel Bir Bakış: Sükeyne Bint Hüseyin Örneği* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, 63.

²⁹³ Karaca, 36.

²⁹⁴ İsfehani, XXI, 365-366.

bin dolaylarında öğrencinin eğitim gördüğü bilinmektedir.²⁹⁵ Bir başka küttab okulu öğretmeni olan Ebu'l Kasım el-Belhi (ö.105/723)'nin de üç bin öğrenciye eğitim verdiği bilinmektedir.²⁹⁶ Rivayet edilen bu sayılar, eğitimi hicri birinci asrın sonu ile ikinci asrın başlarına denk gelen bu okulların, bu kadar kalabalık sayıda öğrenciyi kendisine çekmesi, o dönemde bu tür okulların henüz yeterli sayıda olmadığını göstermektedir.

3.1.2.2. İşlenen Konular ve Ders Programları

Emevîler Dönemi'nde bahsettiğimiz üzere öğretmen profilini oluşturan kesim, din adamlarıdır. Bundan dolayı dönemin eğitim konularında da dinî ilimler ağırlıklı olarak yer almıştır. Emevîler Dönemi, Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetini anlama ve ortaya çıkan birtakım sorunları çözüme yolunda sarf edilen çabalar sonucu Müslümanlar arasında Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilmi ortaya çıktığı bir dönemdir.²⁹⁷ Ayrıca yeni milletlerin Emevî bünyesine katılmış olmalarıyla birlikte başlayan araştırma ve inceleme furyası da öncesinde ilk nüveleri görülen Kelam ilminin sistemleşmesini sağlamıştır.²⁹⁸ Yaşanan tüm bu gelişmeler dönemin eğitim konularının özünü oluşturmuştur.

Bu dönemde dinî ilimlerin yanında tıp ve kimya gibi başka milletlerden alınan ve 'Ulum'ül-Evail' denilen beşerî ilimler de eğitime konu olmuştur. Bunlar tıp, kimya, astronomi ve felsefe gibi ilimlerdir. Söz konusu bu ilimler tercüme yoluyla İslam eğitim dünyasında yer almaya başlamıştır. Ayrıca dışardan alınmayıp Araplarda baştan beri var olan beşerî ilimler de vardır. Emevîler Dönemi'nde bu ilimler de eğitim hayatı içerisinde yer almışlardır. Bunlar; tarih, edebiyat, ensab ve müzik ilimleridir.

Genel ders konuları arasında bu dönemde özel olarak belirlenen ders programları olmuştur. Söz konusu bu programlar saray eğitiminde halifelerin çocuklarının eğitilmesi yönünde oluşturulan ders programlarıdır. Öncesinde de zikredildiği üzere ilerisinde devlet idaresine geçecek olan halifelerin oğullarının geleceğe dair eğitilmeleri için ders konuları ve eğitim şekilleri özel olarak belirlenmiştir.

²⁹⁵ Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, 18.

²⁹⁶ Çelebi, 45.

²⁹⁷ Aycan, 36.

²⁹⁸ Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, sad. Hüseyin Rahmi Yananlı, Huzur Yayınevi, İstanbul 2011, 338.

“Onlara Kur’ân-ı Kerim’i öğrettiğin gibi doğruluğu da öğret. Onları düşük karakterli kimselerden uzak tut. Zira onlar, pataatsız ve edebî ki kimselerdir. Hizmetçilerden de uzak tut. Onlar da çocuğun ahlakını bozarlar. Saçlarını kestir, boyunları kalınlaşsın. Sık sık et yemeği yedir ki kuvvetlensinler. Şiir de öğret, incelsinler ve ruhen kuvvetlensinler. Dişlerini misvakla iyice yıkamalarını tembih et. Suyu yavaş yavaş içsinler, bir nefeste içmesinler. Eğer onları dövüp azarlama ihtiyacı duyarsan, bunu, hizmetçi ve arkadaşlarından kimsenin görüp hissetmediği yerde yap. Aksi takdirde onu hafife alırlar.”²⁹⁹

“ Benim bu oğlum, gözümün bebeğidir. Seni, onun terbiyesine memur ediyorum. Allah’tan korkman ve emaneti yerine getirmen lazımdır. Sana birinci tavsiyem; ona, Allah’ın Kitab’ını iyice öğretmendir. Sonra şiirlerin en güzelini rivayet et. Onu Arap kabileleri arasına götür ve onların yarayışlı şiirlerini al. Ayrıca ona haram ve helali tanı. Hutbe ve megazi cinsinden bir kısım şeyleri de öğret.”³⁰⁰

Müslüman çevrelerde olduğu gibi Yahudi, Mecusi ve Hristiyan gibi gayrimüslim çevrelerde de eğitime dinî konular hâkim olmuştur. Çünkü Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslim kesimde de eğitimin temel gayesi din adamı yetiştirmektir. Örneğin, Yahudi din adamları, akademilerde Sözlü Kanun, sinagoglarda Tevrat esaslarını derslerine konu edinmişlerdir.³⁰¹ Sinagoglar, eğitim konularının hem teorik hem pratik işlendiği tek okuldur.³⁰² Hristiyan din adamları da yine bu şekilde kilise ve manastırlarda eğittikleri öğrencilerine dinî eğitim ve okuma yazma dersleri vermişlerdir.³⁰³

Tüm bu bilgiler ele alındığında, eğitim hayatında dinî ilimlerin ağırlıklı olarak yer aldığı açıkça görülmektedir. Emevîler Dönemi’nde yapılan tüm eğitim faaliyetleri, ferdi gayretlere bağlı olarak yürütüldüğünden, resmi otoritenin belirlediği tek bir müfredat programı bulunmamaktadır. Her öğretmen kendi ihtisas alanına göre istediği saatlerde ve istediği yerde ders işlemiştir. Mesela Said b. Müseyyeb, Mescid-i Nebevi’deki halkasında

²⁹⁹ Çelebi, 50, “İbn Kuteybe, Uyûn’ul-Ahbâr, II, 167”den naklen.

³⁰⁰ Çelebi, 52.

³⁰¹ Arslantaş, 175.

³⁰² Arslantaş, 180.

³⁰³ Söylemez, “Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, 97.

Arap şiiri konulu dersler işlerken,³⁰⁴ Asım b. Ömer b. Katade, Şam Camii'nde megazi ve Hadis dersleri vermiştir.³⁰⁵

Eğitim, Emevîler Dönemi'nde şahıslara bağlı olarak yürütüldüğü için belirli ders saati uygulaması da olmamıştır. Dersler genelde sabah namazından sonra başlatılmıştır ve ders veren âlimin boş vakitlerine göre oluşmuştur. Çünkü verdiği eğitim karşılığında herhangi bir ücret almayan âlimler, işlerini kazanmak üzere başka işlerde de çalışmak zorunda kalmışlardır.³⁰⁶ Bu da ders saatleri düzeninin, öğretmenin günlük hayatına bağlı olarak düzensizliğine neden olmuştur.

3.1.2.3. Ders Materyalleri

Emevîler Dönemi'nde eğitim mekânlarında mevcut olan ders materyalleri konusu ele alınırken ezbere dayalı eğitim anlayışının etkilerine de değinmek gereklidir. Çünkü bu dönemde ders yapılan mekânlarda pek fazla ders materyaline rastlanmamaktadır. Şifahi kültüre baştan beri sahip olan Araplarda tabii olan ezbere dayalı eğitim anlayışı, ders materyallerinin basit ve az olmasında etkili olmuştur. Öğretmenin bilgiyi sadece naklettiği ve öğrencinin de bu bilgileri zihnine kaydettiği bir eğitim ortamında pek fazla materyale ihtiyaç duyulmaması, bu durumun açık sebebidir.

Emevîler Dönemi, her ne kadar sayı ve çeşitlilik bakımından az da olsa eğitim faaliyetleri kapsamında bazı ders materyallerinin kullanıldığı bir dönem olmuştur. Zira ilim, her ne kadar şifahi kültür hâkim olsa da her dönemde kayıt altına alınmaya çalışılan bir olgu olmuştur. Dönemin bilinen ders materyalleri yazı malzemeleridir. Bunlar küttablarda çocukların kullandığı levhalar, parşömen ve papirüs kâğıtlarıdır. Bunun yanı sıra yazılı halde kullanılan Mushaflar da ders kitabı olma özelliğiyle materyal olarak bu gruba dâhil edilebilir.

Küttab okullarında öğrencilerin derslerde kullandıkları en temel materyal, kendilerine ait levhalarıdır. Öğrenciler, her sabah levhalarını yanlarına alarak okullarına gitmişlerdir. Öğrenciler, ders esnasında öğrendiklerini bu levhalara yazmışlardır. Dönemin eğitimi ezbere dayalı olduğu için çocuklar, öğretmenleri tarafından levhalarına

³⁰⁴ Önkal&Bozkurt, 46.

³⁰⁵ Aycan, 46.

³⁰⁶ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 88.

yazdırılan ayet, Hadis ve şiirleri ezberledikten sonra levhalarını icane denilen kaplarda yıkamış ve ertesi günün dersine hazırlamışlardır. Bu kaplarda yıkanan levhalarda ayetler yazılı olduğu suyu kazılan bir çukura dökülmüştür.³⁰⁷

Dönemin diğer yazı malzemeleri papirüs ve parşömen kâğıdıdır. Parşömen kâğıdı, halife Muâviye döneminden son dönemlere kadar kullanılan malzemedir. Özellikle tercüme faaliyetleri ile saray kütüphanesine kazandırılan kitaplar için kullanılan bu malzeme, ders halkalarında öğrencilerin hocalarının verdiği derslerde tuttıkları notlardan oluşan kitaplarda da tercih edilmiştir.³⁰⁸ Papirüs, Emevîler Dönemi'nin son dönemlerinde kullanılmıştır. Bu dönemden kalan papirüslerdeki yazıların karakteristik şekli kelimelerin köşeli olmasıdır. Ayrıca yine bu yazılarda yuvarlaklık da belirmeye başlamıştır.³⁰⁹

Mushaflara gelindiği zaman, bunların bir ders kitabı olarak bu dönemde işlev gördüğü belirtilmelidir. Özellikle küttablarda Kur'ân derslerinde ve camilerde Kur'ân ve kıraat derslerinde kullanılan en temel ders kitabıdır. İstanbul'da Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde EH40 numarası ile kayıtlı olan Mushaf'ın üzerindeki kayıt 52/672 tarihine aittir. Ukbe b. Âmir'e ait olduğu düşünülen Kur'ân, halîl yazı metoduna göre yazılmıştır.³¹⁰ Bu mushafın varlığı ve Ukbe b. Âmir'in suffe ehlinde bir şahıs olması göstermektedir ki, Emevîler Dönemi'nde yazıya geçirilmiş olan Mushaflar ilmi faaliyetler için bir materyal olarak kullanılmıştır.

Musiki faaliyetlerinin meşhur olduğu Emevîler Dönemi'nde ise müzik derslerinde çalgı aletleri kullanılmıştır. Bunlar ud, tambur ve neydir.³¹¹ Sayılan bu aletler, müzik eğitiminde kullanılan ders materyalleridir.

Bilindiği üzere Emevîler Dönemi'nde sadece Müslüman âlimler ilmi faaliyetler yürütmemişlerdir. Bu dönemde Mecusiler, Hristiyanlar ve Yahudiler de eğitim faaliyetinde bulunmuşlardır. Hristiyanların kiliselerde rahipler tarafından öğrencilere öğretim adına hangi kitap ya da kutsal metni okuttuğu bilgisine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Lakin eğitim işini üstlenen rahiplerin muhtemelen İncil ile alakalı metinler okutmuş olabilecekleri ihtimal dâhilindedir. Mecusilere gelindiği zaman onların

³⁰⁷ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 83.

³⁰⁸ Pedersen, 64-65.

³⁰⁹ Erünsal, 39; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XIV, 461.

³¹⁰ Yıldız, 460.

³¹¹ Zeydan, II, 61.

ateşgedelerde din adamı adaylarına Kordeh Avesta, Darun, Fravaşi ve Yaşna gibi kutsal metinleri okutmuşlardır.³¹² Bu metinler ders kitabı kapsamında materyal olarak sayılabilirler. Yahudilerde ise akademilerde okutulan ders kitapları mevcuttur. Söz konusu bu kitapların yazarları da bizzat Yahudi din adamlarıdır. Akademilerde ders kitabı olarak kullanılan bu kitaplar responsalar³¹³ ve vaaz kitaplarıdır.³¹⁴

Dönemin eğitim yapısında yer alan temel özelliklerin tespit edilmesinin ardından ders işlenişi esnasında kullanılan yöntemler şöyle incelenmiştir:

3.2. EMEVÎLER DÖNEMİ EĞİTİM SİSTEMİNDE KULLANILAN ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ

Öğretim yöntemi, öğretimde amaçlara ulaşabilmek için tekniklerin, işlenecek konunun, materyallerin ve kaynakların bir bütün halinde düzenlenerek hizmete sunulmasıdır.³¹⁵ Din eğitimi uygulamalarının geçmişi, insanlığın var olduğu gün ile başlatılabilir. Lakin din eğitimi faaliyetlerinin bilimselliği üzerine yapılan çalışmaların son yüzyılda ortaya çıktığı söylenebilir.

İslam coğrafyasında ilim alanında hem dinî hem beşerî ilimler, ulema sınıfı tarafından öğrenmek isteyenlere çeşitli derslerle aktarılmıştır. Emevîler Dönemi'nde öğreticiler, hocalarından gördükleri usulleri büyük ölçüde devam ettirmekle beraber, verimi artırabilme amacıyla geliştirmiş oldukları birtakım usulleri de bu eğitim-öğretim faaliyeti içerisine dâhil etmişlerdir.³¹⁶ Kullanılan bu yöntemler, İslam'ın ilk dönemlerinde pek tabii olarak klasik uygulamaları ile karşımıza çıkmaktadır. Buna dayanarak bu bölümde de Emevîler Dönemi'nde işlenen dersler incelenerek kullanılan yöntemler tespit edilmiş ve o dönemde öğrencilerin öğrenmesi üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

³¹² Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 99.

³¹³ Responsa: Yahudi din adamlarının sorulan dinî soruları cevaplamaları sonucu ortaya çıkan fetvaların toplandığı kitaplardır.

³¹⁴ Arslantaş, 182.

³¹⁵ Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayınları, Ankara 2009, 33.

³¹⁶ Hayati Tetik, "Ortaöğretim Kurumlarında Kur'an Eğitimi Algısına Etki Eden Unsurlar", *YECDER IV. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri Kitabı*, 27 Nisan 2013, Armoni Nüans Matbaa, İstanbul 2014, 358.

3.2.1. Düz Anlatım Yöntemi

Düz anlatım yöntemi, bir konunun öğretmen tarafından belirli bir sıra ve düzen içinde öğrencilere sunulması uygulamasıdır. Bu yönteme takrir yöntemi de denmiştir. Fakat takrir yöntemi, anlatımdan daha geniş işlevi olan ve onu kapsayan bir yöntemdir. Çünkü takrir, açık olmayan bir konuyu izah etmek iken, anlatım sadece bir nakil işidir. Emevîler Dönemi öğretiminin genel karakteri nakle dayandığı için bu dönemin âlimlerinin kullandığı yönteme de düz anlatım yöntemi denmesi daha uygun olacaktır.³¹⁷

Düz anlatım yöntemi, öğretmenin belirli bir konuyu anlatarak dersini işlemesine ve öğrencilerin sadece bilgi almalarına imkân tanır. Ayrıca anlatım, öğretmenin ilgi uyandırmasıyla öğrencilerin duygu ve düşüncelerinde istenilen değişimlerin sağlanmasını da öngörür.³¹⁸ Düz anlatım yöntemi, telkin yapma ve duygu veya düşünce aktarma şeklinde uygulanır. Bu yöntem, içerisinde başka yöntemlerin uygulanmasına da müsaade eden bir yöntemdir. Örneğin, öğrencilerin istenen duyguları kendilerinde geliştirmeleri istendiğinde, güzel bir anlatımla, tarihten örnek olaylar vererek, hikâyeler ve kıssalar aktararak etkili bir başarı yakalayabilmek olasıdır. Yine bu yöntem içerisinde öğretmenlerin konuları yaşayarak ve duyarak anlatması, bazı duyguların öğretilmesinde de yardımcı olur.³¹⁹

Emevîler Dönemi öğretim faaliyetleri içerisinde düz anlatım yönteminin örneklerine gelindiğinde genel öğretim sisteminin neredeyse tamamının bu yönteme dayandığı görülmektedir. Kurulan ilim halkalarında, edebiyat meclislerinde ve vaazlarda en çok bu yöntem kullanılmıştır. Örneğin, Abdullah b. İbn Abbas, bu devirde Basra'da ders halkasında Kur'ân'ı ayet okumuş ve dinleyenlere okuduğu ayetleri açıklayarak tefsirini yapmıştır.³²⁰

Halife Muâviye ise, sarayında her akşam ilmi toplantılar yapmıştır. Bu toplantıların konusu büyük ölçüde tarih olmuştur. Tarihe özel bir ilgi besleyen Muâviye, bu meclislere özellikle döneminin büyük tarihçilerinden olan Ubeyd b. Şerriyye'yi davet etmiştir. O da bu meclislerde Arap tarihi ve geçmiş dönemlerdeki hükümdarların tarihini anlatmıştır.³²¹

³¹⁷ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, TDV Yayınları, Ankara 1990, 241.

³¹⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 119.

³¹⁹ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 121.

³²⁰ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 96.

³²¹ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 106.

Süfyan es-Sevrî'den alınan bir rivayette ise kendisini Amr b. Kays'ın eğittiğini bilinmektedir. Amr b. Kays derslerini bazen dükkânında ve bazen de evinde yapmıştır. Amr b. Kays, Süfyan'a Kur'ân ve feraiz öğretmiştir.³²² Amr, Kur'ân dersini işlerken hem anlatım yöntemini hem de gösterip yaptırma yöntemini kullanmış olmalıdır. Fakat feraiz dersinde, dersin içeriğine bağlı olarak tamamen düz anlatım yöntemini kullanmış olduğu söylenebilmektedir.

Bir başka örnek olarak ise Said b. Cübeyr, her gün sabah ve ikinci namazlarını mescidde eda ettikten sonra etrafında toplanan insanlara kıssalar anlatarak İslam'ı öğretmiştir. İnsanlara öğütler vermiştir.³²³ Onun namaz sonrası yaptığı bu faaliyetler esnasında kullandığı yöntem düz anlatımdır.

Yukarıdaki örnekler esas alındığında düz anlatım yönteminin Emevîler Dönemi öğretim hayatında etkin kullanıldığı söylenebilir. Zaten düz anlatım yönteminin ağırlıklı olarak kullanılması, dönemin şartlarına göre değerlendirildiğinde birtakım kolaylıklar sağlamasından ötürüdür. Çünkü düz anlatım yöntemi başka yöntem ve tekniklere göre zaman, emek ve masraf bakımından daha ekonomiktir. Kısa zamanda çok bilgi verme imkânı sunar. Bilgiyi kalabalık gruplara sunmada çok kullanışlı bir yöntemdir. Az gayretle herkes tarafından uygulanabilen ve az yorucu bir öğretim yoludur.³²⁴ Kaynakların yetersiz olduğu zamanlarda başvurulacak bir yöntemdir. Çeşitli sebeplerle dersle ilgili materyale ulaşmada zorluk yaşandığı zaman anlatım yöntemi kaçınılmaz olmaktadır.³²⁵ Düz anlatım yöntemi ile bilişsel alanın bilgi, duyuşsal alanın alma ve tepkide bulunma, devinişsel alanın uyarılma basamağındaki davranışları kazandırılabilir.³²⁶

Düz anlatım yöntemi, soyut kavramların öğretilmesi konusunda işe yarar bir yöntemdir. Din öğretiminde yer alan ahiret, melek gibi soyut kavramlar için en uygun yöntem düz anlatım yöntemidir. Soyut kavramlar deney ve gözleme açık değildir. O

³²² Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 114.

³²³ Muhammet Selim İpek, "Emevîler Dönemi'nde Vaaz ve Dinî Kıssa", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c.6, S.12, 176.

³²⁴ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 121.

³²⁵ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 122.

³²⁶ Veysel Sönmez, *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009, 211.

yüzden soyut konular ancak bu yöntemle anlatılabilir. Aynı şekilde tarihi olayları da bu yöntemle işlemek, bu olayların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.³²⁷

Düz anlatım yönteminin öğrenciler üzerinde etkilerine gelindiğinde bu yöntemin özellikle ezberciliği kamçıladığı³²⁸ söylenebilir. Dersin işlenişine ve olanakların sınırlılığına göre ezbere dayalı bir öğretimin oluşması düz anlatım yönteminin doğal bir sonucudur. Çünkü Emevîler Dönemi'nde ders kitabı takip etme yöntemi olmadığı için âlimlerin dersleri, ağırlıklı olarak ezberledikleri rivayetleri ezberlerinden okumaları ve bunlar etrafında görüş belirtmeleri olarak şekillenmiştir. Bu dersleri dinleyen öğrencilerin de bilgiyi kaydetme imkânları yeterli olmadığı için öğrenci ve öğretmen arasında bilgi transferinin iyi bir hafıza gerektirdiği muhakkaktır.³²⁹ Örneğin, küttab öğrencileri hocaları tarafından levhalarına yazdırılan ayet, Hadis, darb-ı mesel veya şiirleri ezberlemekle yükümlüdürler.³³⁰

Ezber sistemi de kendi içerisinde derslere göre uyarlanarak uygulanmıştır. Örneğin, kıraat ve Hadis dersi öğretiminde özel olarak iki yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemlerden ilki arz yöntemidir. Talebin hocasına daha öğrendiği veya ezberlediği ayeti yahut Hadisi sunması ve hocanın bunu dinlemesi usulüne dayanır. Hoca öğrenciyi dinlerken hatalarını düzeltir ve doğru bilgiye sahip olmasını sağlar. İkinci yöntem ise hocanın bir konu hakkında konuşması ve talebelerin onu dinlemesi şeklindedir. Kur'ân, kıraat ve Hadis eğitiminde bu yöntem, en çok başvurulan yöntemdir. Özellikle Kur'ân öğreten hocalar kendilerine göre bir yöntem geliştirmişlerdir. Bazı hocalar günde sadece birkaç ayet okuyup ezberletirken, bazı hocalar bunu birkaç sayfaya çıkarmışlardır. Örneğin, Ebû Musa el-Eş'arî günde sadece beş ayet okuturken, Yahya b. Vessab el-Esedî günde bir ayet, Müslim b. Cündeb ise sabahları otuz, akşamları otuz ayet okutmuştur. Bu sistemle ilerisinde *aşır* denilen her bir öğrencinin günde on ayet okuması şeklinde bir sistemin doğuşuna ön ayak olunmuştur.³³¹

Ezber, Emevîler Dönemi'nde müzik eğitiminde de kullanılmıştır. Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere Mekke ve Medine'de müzik faaliyetleri gelişmiştir. Bu iki şehirde müzik eğitimi veren okulvâri yerler kurulmuştur. Bunun yanı sıra bazı

³²⁷ Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2013, 126; Aydın, 122.

³²⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 123.

³²⁹ Demircan, "Eğitim", 102.

³³⁰ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 83.

³³¹ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 90.

müziyenlerin evlerinde müzik eleştirilerinin yer aldığı toplantılar yapılmıştır. Hakem ve bazı şahıslar Medine’de Ma’bed (ö. 125/743) denilen müzisyenden dersler almışlardır. Ma’bed bu şahıslara günlük bir şarkı ezberleterek eğitim vermiştir.³³²

Düz anlatım yönteminin öğrenciler üzerindeki etkilerinden bir diğeri de not tutma³³³ ihtiyacıdır. Düz anlatım yöntemi kullanan öğretmen, öğrenme süresi boyunca öğrenciye salt bilgi yüklemesi yaptığından ötürü not tutma ihtiyacı hâsıl olmaktadır.

Not tutma uygulaması, Emevîler Dönemi’nde bazı ders halkalarında kitaplar yazılmasına vesile olmuştur. Mesela Amr b. Kerkere çölde eğitim almış ve burada öğrendiklerini notlar alarak yazıya geçirmiştir. Arap dili ile ilgili yazıya geçirdiği notları bir kitap olarak sonraki nesillere aktarılmıştır.³³⁴ Yine Ömer b. Abdülaziz, halifelik yaptığı dönemlerde Hadislerin tedvini için ulemaya talimat vermiştir. O dönemde Hadis halkalarının öğrencileri, hocalarından dinledikleri Hadisleri kitaplarında toplamışlardır.³³⁵

3.2.2. Soru-Cevap Yöntemi

Soru-cevap yöntemi, soru sormak ve karşılığında bir cevap almak şeklinde uygulanan bir öğretim şeklidir. Soru-cevap yöntemi terim olarak bütün öğeleri tam olarak verilmeyen bir düşüncenin veya bir görüşün tamamlanmasına, yorumlanmasına ve eksiksiz bir anlatım biçiminde belirlenmesine yardımcı olan yöntemin adı şeklinde tanımlanmıştır.³³⁶ Yöntem, öğretmen ve öğrenci arasında karşılıklı diyaloga dayanır. Genel olarak soruları öğretmen sorar ve öğrencisini düşünmeye sevk eder. Böylelikle öğrencilerin düşünme yetisini geliştirmesi sağlanmaya çalışılır. Bu yöntem, özellikle soyut konuların işlenmesi esnasında kullanılabilir en uygun yöntemlerden biridir.³³⁷ Bu yöntemin amacı işlenmekte olan konuyu öğrencilerin iyice düşünerek kavramalarını sağlamaktır. Soru, öğrencinin öğrendiği bilgiler arasında ilişki kurmasını sağlamak için kullanılan bir uyarıcıdır.³³⁸ Öğrencilerin derse olan ilgilerini uyandırmaya ve dikkatlerini

³³² İsfehani, I, 48.

³³³ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 120.

³³⁴ Söylemez, “Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, 117.

³³⁵ Aycan, 42.

³³⁶ A.Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1981, 189.

³³⁷ Öcal, 249.

³³⁸ Akyürek, 129.

canlı tutmaya çalışmak da amaçlar kapsamındadır. Bu yöntemde ayrıca eğitici ve öğretici niteliği olan sorular sormak esastır.³³⁹

Soru-cevap yöntemi, İslam eğitim sahasında başlangıçtan itibaren kullanılagelmiş bir yöntemdir. Hz. Peygamber, soru-cevap yöntemine uygun düşen sorularla sahabeye birtakım bilgiler aktarmıştır. Bu gelenek İslam eğitim ve öğretim tarihinde devam ettirilerek, dersler hoca ile talebelerin karşılıklı olarak soru sormaları ve sorulan konulara açıklama getirmeleri şeklinde soru-cevap yöntemi ile yürütülmüştür.³⁴⁰

Emevîler Dönemi'nde soru-cevap yöntemi, üç türlü uygulama şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Birinci uygulama, öğretmenin öğrenciye bir konuyu belletmek istemesi esasına dayalı bir soru-cevap sistemidir. Camilerde cemaate ve küttablarda çocuklara temel dinî bilgiler öğretilirken özellikle bu uygulama kullanılmıştır. Bu yüzden çocukların basit dinî kuralları sorularla öğrenmeleri şeklinde uygulanan bu yönteme *ilmihal yöntemi* de denmiştir.³⁴¹ Örneğin, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın küttab okulunda çocuklara dua sigalarını ezberletmesi ve sonrasında çocuklara bu sigaları sorarak ezberlettiği cevapları vermesini istemesidir. Bu rivayeti aktaran Amr b. Meymûn (ö.77/696) da insanları nazardan koruyan dua sigalarını bu küttabda Sa'd'dan ezberlemiştir.³⁴² Ezbere dayalı olan birinci uygulama şeklinde öğretmen öğrencisine önce bilgiyi yüklemiş ve sonrasında sorularla bu bilgiyi tekrar ettirerek yerleştirmeye çalışmıştır. Bu uygulama, soru-cevap yönteminin klasik kullanımudur. Sonuç olarak bu kullanımda öğrenci zihnen bir katkıda bulunmadan hafızası aracılığıyla kendisine nakledilen bilgileri almaktadır.³⁴³ Düz anlatım yönteminde olduğu gibi yine bu uygulama şekli de ezbere dayalı bir eğitim anlayışının vesilesi olmuştur.

İkinci uygulama, öğretmen ve öğrenen arasında karşılıklı diyaloga dayanan bir soru-cevap sistemidir. Burada öğrenen kişi, ders halkasından bir öğrenci veya yaşadığı bir problem üzere çözüm bulmaya çalışan bir vatandaş olabilir. Öğretmen ise âlimlerdir. Örneğin, Ferezdak ile ravisi Ebu Şağfel'in mescidde şiir üzerine ders verdiği bir günde bir kadın mescide gelerek Ferezdak'a merak ettiği bir konu hakkında soru sormak istemiştir. Fakat kadın mescide girdiğinde Ebu Şağfel'i Ferezdak'tan daha heybetli

³³⁹ Öcal, 250.

³⁴⁰ Öcal, 249.

³⁴¹ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 284.

³⁴² Çelebi, 39.

³⁴³ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 284.

gördüğü için sorusunu yanlışlıkla ona yöneltmiştir.³⁴⁴ Bir başka örnekte ise Ömer b. Abdülaziz, halifelğe atandığı dönemde ilmiyle ve kurduğu ders halkalarıyla ünlü olan Hasan Basri'ye bir mektup yazarak bir halifenin nasıl adil olabileceğini sormuştur. Basri de kendisine ayrıntılı bir mektup yazarak cevap göndermiştir.³⁴⁵

İnsanların merak ettikleri konuyu ehline sorarak bilgi edinmesini sağlayan ikinci uygulama şekli, öğrenenlerin özellikle din konusundaki öğrenme ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir işlev kazanmıştır. Dolayısıyla insanlar, bilgi birikimlerinde eksik olan birtakım konuları âlimlere sormuş ve aldıkları cevaplarla şahıslarında doğru bilgi kazanımı oluşturmaya çalışmışlardır.

Üçüncü uygulama ise öğretmenin ders esnasında formüle ettiği soruları öğrencilerin sözel olarak cevaplamaları şeklindedir. Bu uygulamada öğrenciden beklenen bilgisini pekiştirmesidir. Örneğin, halife Muâviye, sarayında topladığı bir meclisinde “Cömertlik, yiğitlik ve insanlık ne demektir?” diye sormuştur. Bu soruyu o anda mecliste bulunan Abdullah b. Haşim cevaplamıştır. Cömertliğin, ihsan ve bahşiş istemeden bol bol vermek olduğunu; yiğitliğin, korkmadan ileri atılma ve ilerleyemez hale gelince de sabretmek olduğunu; insanlığın da dinde salah, hali ıslah ve zulümden sakınmak olduğunu söylemiştir.³⁴⁶

Yine bir başka örnekte Abdülmelik b. Mervan, yakın çevresi ile oturdukları bir mecliste katılımcılara, “İnsan vücudunun organlarını, alfabetik sıralamaya göre bana kim sayabilirse ona ödül vereceğim.” diye ödüllü bir soru yöneltmiştir. Süveyd b. Ğafle isimli bir şahıs öne atılarak “Enfün, batnun, terkuvetün...” diye saymaya başlamıştır. Bir başkası kalkarak “Ya Emir'al-Mü'minin! Ben insan vücudundaki organları ikişer ikişer sıralarım.” deyince Süveyd, üçer üçer saymaya başlamıştır. Abdülmelik b. Mervan, bu konuşmanın sonunda Süveyd'i mükâfatlandırmıştır.³⁴⁷

Sonuç olarak soru-cevap yöntemi üçüncü uygulama şeklinde önceden düşünülmüş bir sorunun meclistekiler tarafından cevaplandırılmasına, tartışılmasına ve birtakım

³⁴⁴ İsfehani, XXI, 365.

³⁴⁵ Zeydan, 626.

³⁴⁶ Çelebi, 68.

³⁴⁷ Çelebi, 69.

açıklama, yorumlama ve genelleme yapılmasına imkân veren bir öğretim yöntemi olarak işlev görmüştür.³⁴⁸

3.2.3. Tartışma Yöntemi

Tartışma yöntemi, belirlenen bazı konuların öğrencilerin kendi aralarında veya öğretmenleriyle tartışmaları suretiyle sonuca bağlanması esasına dayanan öğretim yöntemidir. Tartışma yönteminin amacı bilginin öğrencinin zihninde açıklığa kavuşturularak öğretilmesidir. Tartışma yöntemi ile öğrencinin ilgisi konuya karşı uyarılmaktadır.³⁴⁹

Tartışma yöntemi sorularla yürütülmesinden ötürü geleneksel soru-cevap yöntemine benzetilebilir. Lakin bu yöntem, soru-cevap yönteminden, tartışmanın hem öğretmen-öğrenci arasında, hem de öğrenci-öğrenci arasında yapılabilmesi yönüyle ayrılmaktadır. Çünkü soru-cevap yönteminde öğrenciler sadece öğretmen ile sınırlı bir iletişim kurabilirken; tartışma yönteminde iletişim ağı katılımcı sayısı bakımından genişlemektedir. Dolayısıyla tartışma yöntemi dinamiktir ve karşılıklı etkileşime dayanmaktadır.³⁵⁰ Tartışma yönteminin amacı, bir konuya değişik açılardan bakabilme gücünün kazandırılmasıdır. İlimde meleke sahibi olabilmek için en uygun yöntem, müzakereler ve ilmi tartışmalardır.³⁵¹

Emevîler Dönemi'nde tartışma yöntemine dayanılarak yapılan ilmi derslere gelindiğinde, Abdullah b. Şubrume ve arkadaşlarının evlerinde kurmuş oldukları platform burada zikredilebilir. Haris b. Yezid, Muğire b. Ka'ka b. Yezîd'den oluşan platform her akşam İbn Şubrume'nin evinde toplanarak fihhi meseleleri ele almışlardır. Öyle ki bu tartışmaların sabahlara kadar sürdüğü olmuştur. Söz konusu bu tartışma meclisine dinleyici ve diğer ihtisas sahipleri de alınmamıştır. Toplantıda kadınlara gelen davalar tartışma konusu edilmiştir.³⁵²

³⁴⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 285.

³⁴⁹ Öcal, 257.

³⁵⁰ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 147.

³⁵¹ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sâv)*, Esra Yayınları, Konya 1997, 170.

³⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakat'ül-Kübra*, Dar'üs-Sadîr, Beyrut 1968, VI, 83.

Bir başka fikhî tartışma platformunun ise İbrahim en-Nehaî'nin evinde kurulduğu belirtilmelidir. Aralarında eş-Şa'bi'nin de bulunduğu bu meclis, katılımcılarla beraber birçok fikhî meseleyi masaya yatırmıştır.³⁵³

Saraylarda kurulan edebiyat meclislerine gelindiğinde, tartışma yönteminin ilk örneklerine halife Muâviye döneminde rastlanmaktadır. Muâviye, sarayında her akşam ilmi toplantılar yapmıştır. Bu toplantıların konusu büyük ölçüde tarih olmuştur. Tarihe özel bir ilgi besleyen Muâviye, bu meclislere özellikle tarih ilmine vakıf olan kişileri çağırmıştır. Döneminin büyük tarihçilerinden olan Ubeyd b. Şeriyye'yi de bu meclise davet ettiği bilinmektedir. Ubeyd, davet üzere geldiği bu meclislerde katılımcılara Arap tarihi ve geçmiş dönemlerdeki hükümdarların tarihini anlatmış ve onlarla zaman zaman ilmi tartışmalar yapmıştır.³⁵⁴

Saraylardaki edebi meclislerin bir diğeri ise şairlerin halifenin huzurunda yaptıkları şiir ve edebiyat tartışmaları örneğine bakılmalıdır. Hişam b. Abdülmelik'in sarayında yapılan bir toplantıda Ferezdak, Cerir b. Atiyye, Ahtal ve Halid b. Safvan gibi büyük şairler toplantıya katılarak şiir türleri üzerine tartışmalar yapmışlardır. Hatta tartışmalara o sırada mecliste bulunan devlet ricali de katılmıştır.³⁵⁵

Söz konusu edebi meclislerin bir diğeri de halife Abdülmelik b. Mervan'a aittir. O, düzenli periyotlarla ilmi meclisler tertipleyen halifelerden biridir. Bu meclislerde halife, dönemin ileri gelen simalarıyla çeşitli konularda müzakereler yapmıştır. Hatta toplu meclisler haricinde özel sohbetler de düzenlemiştir.³⁵⁶

Edebiyat meclislerinde genel bir uygulama olarak grup kontrol sürecini halifeler yönetmiş olsa da bazı halifeler bazen tartışmalara bizzat katılmışlardır. Örneğin bu konuda Eş-Şabi'nin, Abdülmelik b. Mervan için, "Kiminle ilmi münakaşada bulduysam Abdülmelik hariç hepsini mağlup ettim. Abdülmelik'e ne zaman bir Hadis veya şiir söylediysem söylediklerimle alakalı olarak benim malumatıma katkıda bulunmuştur." demesi bu konuyu açıklamaktadır.³⁵⁷

³⁵³ Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, 23.

³⁵⁴ Çelebi, 68.

³⁵⁵ Söylemez, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 107.

³⁵⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 270.

³⁵⁷ Yıldız, II, 338.

Bir başka edebi meclis Mekke’de İbn Süreyc, Garîd ve dönemin diğer ünlü müzisyenlerine aittir. Bu müzisyenler her Cuma günü bir meclis kurarak buluşmuşlardır. Toplandıkları bu meclislerde her bir müzisyen kendi tarzı hakkında bilgi vermiş ve müzik konusunda tartışmalar yapmışlardır.³⁵⁸

Tartışma yöntemi ders halkalarında da çokça kullanılan bir yöntem olmuştur. Örneğin, Basra Cuma Camii, Emevîler’in son döneminde Hasan Basrî’nin ders halkasıyla anılmıştır. Bu ders halkası birçok İslami ilimler konusunda yapılan tartışmalara şahit olmuştur. Öyle ki bu ders halkasında bulunan öğrencilerden olan Vâsıl b. Ata ile Basrî’nin aralarında Kelamî konularda yaptıkları tartışmalar, Kelam tarihinde önemli fikirlerin ilk adımlarının atıldığı bir dönem olarak kaydedilmiştir.³⁵⁹ Bu ilmi tartışmalar sayesinde Mu‘tezile, Basrî’nin halkasında doğmuştur demek çok doğru bir tabir olacaktır.

Kûfe’de bulunan Kunâse ve Basra’da bulunan Mirbed pazarlarında da ilmi tartışmalar yoğun yaşanmıştır. Ayrıca bu pazarlarda şairler en güzel şiirlerini ve müzisyenler en güzel bestelerini halka sunmuşlardır. Hatta şairler bu pazarlarda günümüz âşik atışmalarına benzer tarzda atışmalar yapmışlardır.³⁶⁰

Tartışma yöntemi Emevîler Dönemi’nde sadece Müslüman ilim insanları tarafından kullanılan bir yöntem olmamıştır. Yahudi çevrelerindeki akademilerde de bilginler tarafından öğretim esnasında tartışma yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemi Yahudiler, özellikle yılda iki kez belirli aylarda gaonların tertiplelediği kelle toplantılarında tercih etmişlerdir. Yapılan toplantılarda gaonlar tarafından Yahudi cemaatinin sorunları ele alınıp müzakere edilmiştir. Toplantıya katılan ilim insanları konular, günlerce tartışılarak bir çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Tartışmalar sonucunda problemin çözümü bir karara bağlanarak yazılı halde problemin olduğu bölgenin yetkili din adamına gönderilmiştir.³⁶¹

Emevîler Dönemi’nde İran’ın fethinden sonra İslam ülkesine dâhil olan Mecusi dinine mensup insanlar Müslüman âlimlerle kader konusu üzerine fikri münazaralar yapmışlardır. Emevîler Dönemi’ne dek detaylarına inilmeyen kader inancı, Mecusilerin ve Hristiyanların etkisiyle ilim meclislerinde tartışılan bir numaralı konulardan biri

³⁵⁸ İsfehani, I, 258.

³⁵⁹ Holt ve Lewis, 110; Söylemez, “Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, 96.

³⁶⁰ İsfehani, XVIII, 39.

³⁶¹ Arslantaş, 174.

olmuştur. Mu‘tezilî düşünce akımına da etki ettiği düşünülen bu fikri alışverişler,³⁶² tartışma yönteminin varlığını bir kez daha göstermektedir.

Emevîler Dönemi’nde son olarak, İslam topraklarında yaşayan Hristiyan ilim insanlarının Müslüman âlimlerle inanç konularında yaptıkları fikri tartışmalar da burada ele alınmalıdır. Söz konusu bu iki dinin tarafları özellikle cüz’i irade konusunda ilmi tartışmalar yapmışlardır.³⁶³

Tartışma yönteminin Emevîler Dönemi’nde eğitim hayatına en büyük katkısı, grup eğitimini kolaylaştırması olmuştur. Bu yöntem, kalabalık grupla yapılan dersler için en uygun yöntemlerden biridir. Ayrıca kavram, ilke, kuram veya varsayımların kavranması da bu yöntemle rahat bir şekilde sağlanmaktadır. Tartışma yöntemi bu dönemde dinî duygu ve ahlaki tutumların öğrencilere benimsetilmesinde, öğrencilerin şüphelerinin ortadan kaldırılmasında etkili bir yöntemdir.³⁶⁴

Sonuç olarak, Emevîler Dönemi’nde bu yöntem kullanımı genellikle mescidlerde kurulan ulema evlerinde, edebiyat salonlarında, ders halkalarında ve pazarlarda kurulan meclislerde önümüze çıkmaktadır. Tartışma konuları hem dinî hem beşerî ilimlerde yapılmıştır. Tartışmalarda ilmin ehli olan kişiler yer almışlardır.

3.2.4. Örnek Olay Yöntemi

Örnek olay yöntemi, gerçek yaşam hikâyeleri ile öğrencileri yüz yüze getirerek öğretim ortamında kuram ve uygulama arasındaki boşluğun doldurulmasına yardımcı olan bir yöntemdir.³⁶⁵ Örnek olay incelemesi, herhangi bir alanda karşılaşılan problemlerin çözülmesini içerir. Ortaya çıkan bir problemi incelemek, nedenlerini araştırmak ve problem merkezinde bir çözüm üretebilmek maksadıyla uygulanır.³⁶⁶

Örnek olay incelemesi, öğrencilerin bazı konuları öğrenmek için derse aktif katılımlarını gerektiren bir yöntemdir. Ele alınan örnek olay, yaşanmış olabileceği gibi kurgu da olabilir. Ancak gerçekte yaşanmış olayların kurgu hikâyelerden daha fazla

³⁶² Mücahit Yüksel, *Emevîler Dönemi’nde Hristiyanlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016, 175.

³⁶³ W. Montgomery Watt, *İslami Tetkikler; İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, 37-38.

³⁶⁴ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 148.

³⁶⁵ Sami Şahin, “Öğretmen Eğitiminde Örnek Olay Yöntemi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, S.9, 253.

³⁶⁶ Akyürek, 75.

etkisinin olduğunun da unutulmaması gereklidir. Bu yöntem, türü her ne olursa olsun örnek bir olayla öğrencilere bir konuyu kavratmak veya bir konuda uygulama yapabilmesini sağlamak maksatlarını taşır.³⁶⁷

Örnek olay incelemesi, öğrencilere olayları başkalarının bakış açısıyla bakabilme, başkalarıyla duygusal bağlamda empati kurabilme ve başkalarını anlamada gerçeğe daha yakın olabilme imkanı verir. Öğrenciye aslında yaptığı davranışların sonucunu başka örnekler üzerinden gösterir. İşlenen derslerin öğrencinin kendi hayatı ile irtibatlandırmasında yardımcı bir yöntem olarak kullanılır. Sonuç olarak bu yöntem, gerçek hayattaki sorunlarla öğrenciyi yüz yüze getirmek ve öğrenilen kavram ve ilkelerin uygulanmasını sağlamak içindir.³⁶⁸ Bu özellikleri kapsamında örnek olay inceleme yöntemi, sosyal bilimler ve özellikle de din bilimlerinin öğretiminde kullanılmaya en müsait yöntemlerden biridir.

Emevîler Dönemi'nde örnek olay yöntemi çeşitli eğitim ortamlarında kullanılmışsa da en yoğun kullanım alanı vaazlar olmuştur. Bu dönemde vaazlar ve dinî kıssalar halkın mensubu oldukları dinî öğretilerinin onlara aşılması amacıyla halifeler tarafından desteklenmiş, bu sayede edebî bir tür olarak bu dönemde gelişme imkânı bulmuştur. Bu türden konuşmalar yapan kişilere, özel mertebelerin de verilmesiyle bu sahada çok sayıda vâiz ve kassâs yetişmiştir. Vaaz ve kıssalarda şekilsel olarak sade ve basit bir dil kullanılmış, ayet ve hadislerden yaşanmış olaylar hakkında alıntılar yapılmıştır. Ayrıca ibret alınması amacıyla, geçmiş milletlerin hikâyelerine de yer verilmiştir. Bu türden konuşmalar o dönemde *dinî kıssa* olarak tanımlanmıştır.³⁶⁹

Emevîler Dönemi'nde bazı fikirlerin halka ulaşması esasıyla *hikâyeciler* adı ile bir grup ortaya çıkmıştır. Bu hikâyeciler, kendi aralarında dinî hikâye anlatanlar ve seküler hikâye anlatanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu hikâyecilerden biri, ilk kez Basra'da kıssa anlatan es-Serî'dir. Yine Zeyd b. Sûhân Kûfe'de, Ubeyd b. Umeyr Medine'de hikâyecilik işi yapanların başında gelmektedirler. Abdullah b. Ömer'in hikâyecilerinden biri olan İbrahim et-Teymî, vaazlarıyla insanların o dönemde yaşadığı sorunlara örnekler getirmek kaydıyla çözüm üretmeye çalışmıştır. Yine Sa'îd b. Cubeyr de her gün sabah ve

³⁶⁷ Beyza Bilgin ve Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Akid Yayıncılık, Ankara 1991, 149.

³⁶⁸ Mehmet Zeki Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 2008, 86-87.

³⁶⁹ Muhammet Selim İpek, 180.

ikinci namazından sonra kurulan ders halkasında öğrencilere dinî kıssalar anlatarak ders işlemiştir.³⁷⁰

Emevîler Dönemi'nde yaşamış bütün vâiz ve hikâyeciler arasında ayrı bir yeri olan ve bu dönemin en büyük vâizi ve hikâyecisi kabul edilen isim, Hasan el-Basrî'dir. Dinî açıdan önde gelen vâizlerden biri sayılan Hasan el-Basrî'nin hutbelerine, mektuplarına ve sözlerine bakıldığında işlediği konuların ahiret, ölüm, hesap günü, yaratılış ve varoluş, güzel ahlâk gibi konular olduğu görülmektedir. Tema olarak dünya-ahiret teması ve ahlâkî temalar üzerinde durmuştur. Vaazlarını Kur'ân âyetlerinde anlatılan kıssalara telmih yaparak desteklemiştir. Bütün bunlardan amaç, insanları İslam üzere irşad etmek olmuştur.³⁷¹

Emevîler Dönemi'nde özellikle tarih dersleri bu yöntem için en uygun uygulama alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin ünlü megazi yazarlarından olan Asım b. Ömer b. Katade, halife Ömer b. Abdülaziz döneminde Şam'a davet edilmiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından Şam Camii'nde öğrencilere ders vermek üzere görevlendirilmiştir. Asım b. Ömer burada megazi, Hadis ve sahabinin menkıbelerine dair dersler vererek uzun yıllar öğrencilerini tarih alanında yetiştirmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra ise Asım b. Ömer, Medine'ye geçmiş ve aynı dersleri burada vefatına kadar vermeye devam etmiştir.³⁷²

Örnek olay yönteminin Emevîler Dönemi için sağladığı yarar, öğrencilere bildiklerini ve kavradıklarını gerçek hayatta uygulama fırsatı sağlamasıdır. Bu yöntem öğrencileri edilgen olmaktan çıkarıp etken bir varlık olma konumuna getirmektedir.³⁷³ Ayrıca sosyal bilimlerde kullanmaya uygun olan bu yöntem, dönemin olaylarını anlamlandırmada da öğrencilere yardımcı olmuştur.

Örnek olaylar, öğrencileri eleştirel düşünmeye yönlendirerek onların güdümlü değil, bağımsız bir dindar kişilik oluşturmalarına yardımcı olmaktadır. Ayrıca örnek olayların değerlendirilmesi, öğrencilerin karar verme esnasında bazı ilkelerin varlığını fark etmelerine yardımcı olmaktadır.³⁷⁴ Böylece, inanç-tutum ve inanç-amel arasındaki

³⁷⁰ İpek, 176.

³⁷¹ İpek, 178.

³⁷² Aycan, 46.

³⁷³ Sönmez, *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, 293.

³⁷⁴ Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, 35.

denge çerçevesinde bir dindarlık oluşturma imkânını elde ederler. Emevîler Dönemi, bu ilkeler doğrultusunda fetihlerle İslam'la tanışan yeni milletlerin İslam'ı anlamasını ve uygulamasını kolaylaştırmak açısından örnek olay inceleme yönteminin çokça kullanıldığı bir eğitim düzenine sahip olmuştur. Çünkü başta Kur'ân kıssaları olmak üzere o dönemde hala hayatta olan sahabi ve Hz. Peygamber ile yaşadıkları olaylar, İslam'ı anlama ve anlamlandırmada yeni Müslüman olan insanlar için önemli öğeler olmuşlardır.

Sonuç olarak Emevîler Dönemi eğitim düzeni, Arap yarımadasının ve insanlığın gelişim koşullarına bağlı olarak şekillenmiştir. Bu dönemde daha önce de belirtildiği üzere ağırlıklı olarak şahsi gayretler üzerine toplumda yer edinen eğitim, dönemin öğretmen ve öğrenci profilini, materyal kullanımını ve ders işleniş esnasında uygulanan yöntem ve tekniklerini de geleneksel bir format olarak şekillendirmiştir.

SONUÇ

Dört halife döneminin hemen ardından başlayan Emevîler Dönemi, halife Muâviye b. Ebî Süfyan ile hicri 41 yılında başlayıp II. Mervan ile hicri 132 yılında Abbasî isyanları ile sona ermiş doksan senelik bir dönemi kapsamaktadır. Emevîler Dönemi eğitim kurumlarına bakıldığında, Hz. Peygamber ve dört halife döneminde var olan mekânların devam ettirildiği görülmektedir. Mescidler, küttablar, badiyeler ve evler gelenekten geldiği gibi sürdürülmeye devam edilmiştir. Bu dönemde önceki dönemlere ek olarak saraylar, kütüphaneler ve edebiyat salonları eğitim mekânı olarak kullanılmıştır. Gayrimüslim halkın eğitim verdiği mekânlar da yine bu dönemde gelenekten geldiği gibi sürdürülmüştür.

Emevî dönemi eğitimi, gelenekten devralınmış, lakin kendine özgü özellikleri de olan bir yapıya sahiptir. Kendinden önceki dönemlere kıyasla ilimlerde ve eğitim mekânlarında çeşitlilik bulunmaktadır. İslam toplumuna fetihlerle katılan milletlerle beraber ders konularında değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde ilimlerin kaydedilmesi, yazıya geçirilmesi ve tercüme faaliyetleri başlamıştır. Emevîler Dönemi, ilimlerin kayıt altına alınmaya başlandığı bir dönemdir. Özellikle hadis alanında gerek şahsi gayretler ve gerek halifelerin teşvikleriyle yazılı eserler oluşturulmuştur. Hadis alanı dışında bu dönemde tefsir ve fıkıh alanlarında da eserler verilmiştir. Emevîler Dönemi'nde şekillenen siyasi olaylardan etkilenecek gelişen ilmî saha, Abbasîler döneminde yaşanan kurumsallaşma için hazırlık safhası olmuştur.

Eğitimde kurumsallaşma, genel kabule göre Nizamiye Medreseleri ile olmuştur. Lakin bu kurumsallaşmanın ilk nüveleri Abbasîler döneminde Beytü'l Hikme'nin kurulmasıyla görülmüştür. Emevîler, İslam'ın ilk çağı diye nitelenen Hz. Peygamber ve dört halife dönemi ile kurumsal ilk adımların atıldığı Abbasîler dönemi arasında, kurumsallaşma yolunda bir geçiş dönemi olmuştur.

Emevîler Dönemi'nde ilimler dini ve beşeri olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Dinî ilimler içerisinde Kur'ân-ı Kerim ve kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tarih, siyer ve megazî ilimleri; beşerî ilimler içinde ise, müspet ilimler alt başlığında tıp, kimya ve astronomi; sanat ile ilgili ilimler alt başlığında dil, edebiyat ve musiki yer almıştır.

Emevîler Devrinde ilimlerin değişimi, genel ekseninde fetihlerin etkisiyle yaşanmıştır. İslam toplumuna sonradan dâhil olan toplumların getirdikleri kadim

kültürleri ve eski inançları, Müslümanların gündemini meşgul etmeye başlamıştır. Ayrıca sonradan Müslüman olan mevalî kesimin İslam'ı anlama ve anlamlandırma çabası da yine bu etkiler arasında tespit edilmiştir. İsrailiyyât bu dönemde İslam ilim dünyasına girmiştir. Mevali kesim, İslam ile kazandığı bilgileri, kadim bilgileri ile birleştirerek Kur'ân tefsirinde bulunmaya başlamışlardır. Fıkıh sahasında yine yeni problemler karşısında çözümler aranırken bu alanda re'y ile hüküm verme uygulaması doğmuştur. Kelam alanında mevalinin kadim inanç esasları ile İslam inanç esasları arasında bağ kurma çabası, Cebriyye ve Kaderiyye gibi itikadî mezheplerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Emevîler Dönemi beşerî ilimlerine gelindiğinde, bu ilimlerden tıp ve kimya gibi ilimler tercümeler yoluyla Arap dünyasına geçmiştir. Özellikle Halid b. Yezîd bu ilimlerin gelişmesine öncülük etmiş, Cüdişapur okulunda tıp üzerine kendini yetiştiren Maserceveyh, saray doktoru olmuştur.

Emevîler Dönemi eğitim merkezleri, Mekke ve Medine başta olmak üzere Basra, Kufe, Cüdişapur, Antakya, İskenderiye şehirleri olmuştur. Bu dönemde Mekke tefsir sahasında, Medine musiki sahasında yapılan eğitim faaliyetleri ile ün kazanmıştır. Basra, kelam tartışmaları ile anılan ilim şehridir. Özellikle bu şehirle alakalı olarak Basra Cuma Camii ve bu camide eğitim veren Hasan Basri'nin ders halkası dönemin ünlü öğeleridir. Kufe, tefsir ilmi ile anılan bir şehir olmuştur. Dönemin Kufe merkezli ilmî faaliyetleri, re'y ekolünün temellerinin burada atılmasını sağlamıştır. Fethedildikleri dönemde bilimsel faaliyetlerin aktif yürütüldüğü Cüdişapur, İskenderiye ve Antakya şehirleri bu faaliyetlerini devam ettirmiş ve bu üç şehir tıp ve kimya ilimleri ile anılmıştır.

Emevîler Dönemi'nde eğitim, çocuklara ve yetişkinlere yönelik yapılmış, özellikle okuma ve yazma merkeze alınmıştır. Dönemin öğrenci profilinde erkeklerle beraber kadınların olduğu da tespit edilmiştir. Kadınlar, her bir eğitim mekânında yer alarak istedikleri derslere katılabilme özgürlüğüne sahip olmuşlardır.

Derste kullanılan materyallere bakıldığında öğrencilerin derste kullandıkları yazı malzemeleri yer almaktadır. Küttablarda çocukların kullandığı levhalar; öğreticilerin dersleri esnasında öğrenenlerin not tutmak için kullandıkları parşömen ve papirüs kâğıtları ders materyali olarak yer almıştır. Müslümanlar kendi kutsal kitapları olan Kur'ân-ı Kerim'i, gayrimüslimler ise eğitim ortamlarında kutsal kitaplarını veya

metinlerini kullanmışlar ve ayrıca musiki derslerinde de çalgı aletleri ders materyali olarak değerlendirilmiştir.

Emevîler Dönemi eğitim düzeni, günümüz öğretim yöntem tekniklerine göre değerlendirildiği zaman, ders esnasında düz anlatım, soru-cevap, tartışma ve örnek olay inceleme yöntemlerinin uygulandığı tespit edilmiştir. Din Eğitimi Perspektifiyle Emeviler Dönemi Eğitim-Öğretim Anlayışlarını betimleyici bir yaklaşımla konu edinen bu çalışma, eğitim tarihine, din eğitimi tarihine, kültür ve medeniyet tarihi araştırmalarına katkı sağlayacak niteliktedir.

Din Eğitimi Anabilim Dalının alt bilim dalı olan Din Eğitimi Tarihi ile ilgili araştırmaların Hz. Peygamber döneminden itibaren günümüze kadarki tarihsel sürecini ele alabilecek çalışmalar yapılması ve bu bağlamda Hz. Peygamber dönemi ve Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere tüm Müslüman devletlerin eğitim tarihlerinin kişi ve kurum bazlı çalışmalar yapılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel, A., "İslam'ın İlk Dönemlerinde Eğitim Öğretim". *Diyanet İlmî Dergi*, 37(2), 2001, 43-57.
- Akın, A., "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 2016, 177-209.
- Aksu, A., "Emevîler Dönemi'nde Sosyal Tabakalar". *İstem Dergisi*, 2006, 63-81.
- Akyürek, S., *Din Öğretimi* (3 b.). Nobel Yayınları, Ankara 2013.
- Algül, H., *İslam Tarihi*, Gonca Basımevi, İstanbul 1991
- Altınay, R., *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006
- Apak, A., *İslam Tarihi (Emevîler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017
- Aron, R., *Toplumbilim Düşüncesinde Ana Akımlar: Pareto, Weber, Durkheim*. (F. Yalım, Çev.) Ağaç İş Matbaa, Ankara 1973.
- Arslantaş, N., *Emevîler Dönemi'nde İslam Dünyasında Yahudiler*. İz Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Avcı, C., "Küfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 339-342), TDV Yayınları, Ankara 2002
- Aycan, İ., & Sarıçam, İ., *Emevîler*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- Aydın, M. Z., *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlîk Eğitiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 2008.
- Aydın, M. Z., *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2009.
- Azimli, M., *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Öykü Yayıncılık, Konya 2005.
- Bakır, A., "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 5, s. 108-111), TDV Yayınları İstanbul 1992.
- Baltacı, C., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.

- Başçı, A., *Emevîler Dönemi'nde Hitabet*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015.
- Bedirhan, Y., *İslam Tarihi (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2017.
- Belazûri, *Fütûhu'l Buldan* (Cilt 2). (Z. K. Ugan, Çev.), Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1956.
- Bilgin, B., & Selçuk, M., *Din Öğretimi*, Akid Yayıncılık, Ankara 1991.
- Birişik, A., "Tefsir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 40, s. 281-290), TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Bloom, J. M., *Kğıda İşlenen Uygarlık*. (Z. Kılıç, Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Boumrane, C., "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları". (N. Yazıcı, Dü.) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 1988, 279-285.
- Bozkurt, N., "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 28, s. 555-563). TDV Yayınları Ankara 2003.
- Bozkurt, N., & Önkâl, A., "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 46-56). TDV Yayınları, İstanbul 1993
- Brockelmann, C., *Tarihu Edebi'l-Arabî* (Cilt 3). (A. en-Neccar, Çev.) Darü'l-Kitabi'l-İslami, Kum 2008.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017.
- Cahen, C., *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet* (Cilt 1). (E. N. Erendor, Çev.), Bilgi Yayınları İstanbul 2000.
- Cerrahoğlu, İ., *Tefsir Usulü*, Fecr Yayınları, Ankara 1983.
- Ceylan, T., *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2018.
- Çelebi, A., *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, (A. Yardım, Çev.), Damla Yayınevi, İstanbul 1983.

- Çelebi, İ., "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları". Ş. A. Düzgün, *Kelam El Kitabı* (s. 49-63), Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Çetin, A., *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*. : Dergah Yayınları.İstanbul2012
- Dağ, M., & Öymen, R., *İslam Eğitim Tarihi*. : Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974.
- Demircan, A., *İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- Demircan, A., *Çeşitli Yönleriyle İslam Medeniyeti Tarihi*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017
- Demircan, A., "Eğitim". M. Azimli içinde, *İslam Medeniyeti Tarihi* (s. 99-102), Bilay Yayıncılık.Ankara2018
- Demircan, A., *Tematik İslam Tarihi*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019
- Demirci, M., *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.2013
- Efendioğlu, M., "Saîd b. Cübeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35, s. 552-554), TDV Yayınları, Ankara 2008
- el-Âmirî, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf., *Kitâbu'l-i'lâm bi menâkıbı'l-İslâm*, (A. Gurab, Çev.) Kahire 1967.
- el-Cabiri, M. A., *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller* (N. Konaklı, Çev.), Mana Yayınları, İstanbul 2019.
- el-Cahız., *el-Beyan ve't-Tebyin* (Cilt 1). Kahire 1975.
- el-Farukî, İ., & el-Farıkî, L., *İslam Kültür Atlası*, (M. O. Kibaroglu, Çev.) İnkılab Yayınevi, İstanbul 1999
- el-Kinanî, İ. C., *İslami Gelenekte Eğitim Ahlakı*. (M. Ş. Aydın, Çev.), TDV Yayınları, Ankara 2012
- el-İsfehâni, E., *el-Eğani* (Cilt 19). (A. ' . Muhennâ, Çev.), Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1992
- Ebû Yusuf, *Kitabü'l Harac*, Kahire 1382.
- Emanet, C., *Emevîler Dönemi'nde Fetih Politikası*, Özlenen Rehber Yayıncılık, Ankara 2017

- Erkoçoğlu, F., *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Erünsal, İ. E., "Kütüphane". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 11-32), TDV Yayınları Ankara 2003.
- Erünsal, İ. E., *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Fayda, M., "Siyer-Megazi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 319-324). TDV Yayınları, İstanbul 2009.
- Fayda, M., "Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 40, s. 30-36), TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Gilderhus, M. T., *Tarih ve Tarihçiler*. (E. S. Özcan, Çev.) Birleşik Yayınları, Ankara 2011.
- Goldziher, I., "İslam'da Eğitim". (M. S. Hatipoğlu, Dü.) *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2(7), 1988, 79-94.
- Gölcük, Ş., & Toprak, S., *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 2014.
- Gözütok, Ş., *İslam'ın Altın Çağında İlim*. Nesil Yayınları, İstanbul 2012.
- Gündüz, M., "İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphane". *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 24(2), 1975, 93-126.
- Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*. (M. Yazgan, Çev.) Beyan Yayınları, İstanbul 2017.
- Havkal, İ., *Sûrat el-Arz*. (R. Şeşen, Çev.) Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (S. Tuğ, Çev.) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- Hizmetli, S., *İslam Tarihi-İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Holt, P., Lambon, A., & Lewis, B., *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (Cilt 4). (H. Aktaş, Çev.) Hikmet Yayınları, İstanbul 1989.
- İbn Esir, İ., *el-Kamil fi't-Tarih* (Cilt 4). (A. Ağırakça, Çev.) Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

- İbn Hibban, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*. (H. Bekiroğlu, Çev.) Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Kesir., *el-Bidâye ve 'n-Nihâye* (Cilt 7). (M. Keskin, Çev.) Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Sa'd, *Tabakatü'l Kübra*. Dar'üs-sadır, Beyrut 1968.
- İbrahim, F. H., "Emevîler Dönemi'nde Tercüme Faaliyetleri ve İlmi Gelişmelerin Öncü Hareketleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 2001, 169-195.
- İpek, M. S., "Emevîler Dönemi'nde Vaaz ve Dinî Kıssa". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 2017, 174-180.
- Kandemir, Y., "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15, s. 27-64). TDV Yayınları, Ankara 1997.
- Kara, C., *İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Hikmet Yayınevi, İstanbul 2015.
- Karabasar, N., *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Karaca, F., *Emevîler Dönemi Kadının Durumuna Genel Bakış*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Karaman, H., "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 13, s. 14-22). TDV Yayınları, İstanbul 1996.
- Kazımcı, Z., *İslam'da Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2018.
- Koçyiğit, T., *Hadis Usulü*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967
- Koçyiğit, T., "İbn Şihab ez-Zührî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 1973, 51-84.
- Kurt, H., *Emevî ve İlk Abbasî Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.
- Küçük, R., "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 23, s. 154-159). TDV Yayınları, Ankara 2001.

- Langlois, C., & Seignobos, C., *Tarih Tetkiklerine Giriş*. (G. Ataç, Çev.) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Makdisi, G., *The Rise of Collages: Institutions of Learning in Islam and West*. Edinburg Yayınları. Edinburg 1981.
- Muhammed Ebu Zehra., *Ebu Hanife*. (O. Keskiöglü, Çev.) DİB Yayınları, İstanbul 2005.
- Nasr, S. H., *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*. (İ. Kutluer, Çev.) İnsan Yayınları, İstanbul 1989.
- Numani, M. Ş., *Büyük İslam Tarihi: Asr- Saadet* (Cilt 4). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Eser Matbaacılık, İstanbul 1974.
- Oğuzkan, A. F., *Eğitim Terimleri Sözlüğü*. TDK Yayınları, Ankara 1981.
- Öcal, M., *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*. TDV Yayınları, Ankara 1990.
- Öz, Ş., "Mescid/Cami". E. Baş içinde, *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı* (s. 255-271). Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Özbek, A., *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sâv)*. Esra Yayıncılık, Konya 1997.
- Özkan, M., *Emevîler Dönemi'nde İktidar-Ulema İlişkisi*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Özkuyumcu, N., "İbn Abdülhakem Ebu'l Kasım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 19, s. 278-279). TDV Yayınları, Ankara 1999.
- Palabıyık, H., "Müslümanlarda Kitap Kültürü ve Kütüphaneler". E. Baş içinde, *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı* (s. 473-490). Grafiker Yayınları, Ankara 2013
- Pedersen, J., *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. (M. M. Karagözoğlu, Çev.) Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- Sa'd, İ., *et-Tabakat'ül-Kübra* (Cilt 5), Beyrut 1957.
- Sarıçam, İ., *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (11 b.), DİB Yayınları, Ankara 2017.
- Sarıçam, İ., & Erşahin, S., *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2014.
- Savaş, R., "Emevîler Devri Eğelence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcıları". *İstem Dergisi*, Cilt:8, 2006, 51-61.

- Sevinç, E., "Emevîler Dönemi Siyasi İçerikli Şiir". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(8), 2014, 167-182.
- Seyyid, E. F., "İskenderiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 22, s. 574-576). TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- Sezgin, F., *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*. İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2015
- Sönmez, V., *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009.
- Sönmez, V., *Eğitim Felsefesi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2014.
- Söylemez, M. M., Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. İ. Aycan içinde, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (s. 75-123). Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- Söylemez, M. M., *Kûfe'nin Siyasi Tarihi*. Ankara Yayınları, Ankara 2015.
- Söylemez, M. M., *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Suzan, Y., "Sadru'l-İslam ve Emevîler Dönemi'nde Musiki Hareketi". *SBAR Dergisi*, (13), 2009, 113-135.
- Şahin, H., "Saray, Enderun, Harem". E. Baş içinde, *İslam Kurumları Tarihi* (s. 121-141). Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Şahin, S., "Öğretmen Eğitiminde Örnek Olay Yöntemi". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 2010, 253-277.
- Şehbenderzade Ahmet Hilmi Efendi., *İslam Tarihi*. (H. R. Yananlı, Çev.) Huzur Yayınevi, İstanbul 2011.
- Takkûş, M. S., *Emevî Devleti Tarihi*. (M. Yüksel, Çev.) Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016.
- Tetik, H., "Ortaöğretim Kurumlarında Kur'an Eğitimi Algısına Etki Eden Unsurlar". *YECDER IV. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu* (s. 357-382). Armoni Nüans Matbaa, İstanbul 2013.
- Tezcan, M., *Eğitim Sosyolojisi*. Anı Yayıncılık, Ankara 2016.
- Togan, Z. V., *Tarihte Usûl*. Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Topaloğlu, B., *Kelam İlmine Giriş*. Damla Yayınevi, İstanbul 2007.

- Turabi, A. H., "İlk Dönem İslam Dünyasında Musiki Çalışmaları". A. H. Turabi içinde, *Türk Din Musikisi El Kitabı* (s. 25-60). Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- Uzunpostalcı, M., "Ebû Hânife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 10, s. 131-138). TDV Yayınları, İstanbul 1994.
- Üçer, S., *İslam Medeniyeti Tarihi*. İrfan Yayınevi, İstanbul 1969
- Ülkü, H., *İslam Tarihi*. Hikmet Neşriyat, İstanbul 1980
- Valieri, L. V., "Raşit Halifeler ve Emevî Halifeleri". P. M. Holt, A. K. Lambton, & B. Lewis içinde, *İslam Kültür ve Medeniyeti* (İ. Kutluer, Çev., Cilt 1, s. 71-115), Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Watt, W. M., *İslami Tetkikler; İslam Felsefesi ve Kelamı*, (S. Ateş, Çev.) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- Yiğit, İ., "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 11, s. 87-104). TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- Yıldırım , A., & Şimşek, H., *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, Ankara 2016.
- Yıldız, H. D., "Abbasiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 31-48). TDV Yayınları, İstanbul 1988.
- Yıldız, H. D., "Abdülmelik b. Mervan". *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 266-270). içinde TDV Yayınları, İstanbul 1988.
- Yıldız, H. D., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Çağ Yayınları, İstanbul 1989
- Yücel, A., *Hadis Tarihi ve Usulü*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010
- Yüksel, M., *Emevîler Dönemi'nde Hristiyanlar*. Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016
- Zengin, Z. S., *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*. Akçağ Yayıncılık, Ankara 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Tuba AKÇAY
Doğum Yeri ve Tarihi	Narman/17.05.1994
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İletişim	
E-Posta Adresi	tubaakcay@hitit.edu.tr
Tarih	31.12.2019